

Driemaandelijks tijdschrift
vijftiende jaargang nummer 3
september 1992

Orgelkunst

ORGELKUNST

XVde jaargang, nummer 3 — september 1992

Driemaandelijks tijdschrift uitgegeven door de
v.z.w. Vlaamse Vereniging ter Bevordering van de orgelkunst.
ISSN 0776-9350

Hoofdredakteur

Kamiel D'Hooghe

Redaktieraad

Luk Bastiaens, Antoon Fauconnier, Dr. Bernard Huys, Prof. Dr. Ewald Kooiman (NI), Ghislain Potvlieghe, Patrick Roose, Dr. Harald Vogel (D.).

Medewerkers

J. Boyer (F), J. Braekmans, J. Brock (U.S.A.), W. Callaert, P. Cré, H. De Backer, Dr. J. De Bie, B. de Leersnyder (F), G. De Swerts, J. D'Hont, J. Eeckeloo, F. Geysen, E. Goedleven, E. Hallein, K. Hoek (NI), G. Hoornaert, F. Jaspers (NI), Y. Knockaert, A. Kurris (NI), M. Lemmens, D. Liévois, J. Meersmans, Dr. G. Moens-Haenen, J. Moors, Dr. G. Peeters, R. Plovie, A. Rössler (D), E. Saveniers, R. Schroyens, Dr. G. Spiessens, K. Stout (U.S.A.), F. Van Bree, J. Van Landeghem, M. Verstegen, G. Willems, T. Waegeman.

Secretariaat

Agnès Dumon, Beiaardlaan 1, B-1850 Grimbergen.

Abonnement

België : 400 BF.

Nederland : 28,— FL.

Andere landen : 500 BF.

Steunabonnement : 1.000 BF.

— postrekeningnummer : 000-1587551-49
van V.V.B.O., v.z.w., 1850 Grimbergen (met vermelding : abon-
nement Orgelkunst».

— In Nederland : Rekeningnummer 85.89.45.010 van «Orgelkunst»
Grimbergen.

Voor de inhoud van de ondertekende artikels zijn alleen de auteurs
verantwoordelijk.

Overname van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijk ver-
kregen toestemming van de redaktieraad.

Inhoud

		blz.
Liszt - Reubke : Meester en leerling ? (III)	<i>J. Moors</i> <i>H. De Backer</i>	99
Registratiekunst in Zuidduitse bronnen (1500 - 1800) (7 en slot).	<i>L. Bastiaens</i>	107
Een nieuw orgel voor de dorpskerk te Achel.	<i>L. Bastiaens</i>	123
Sinfonia per Organo	<i>K. De Smedt</i>	129
Sonata, Interludio e Passacaglia.	<i>H. Gielen</i>	131
Het statuut van de kerkmusicus in Vlaanderen	<i>R. Plovie</i>	134
In Memoriam :		140
Robert De Leersnijder		
Macario Santiago Kastner		
Mededelingen		141
Agenda		142
Orgeltijdschriften		144

Liszt-Reubke : meester en leerling ? (III)

Helmut DE BACKER
Jos MOORS

«In Duitsland heb ik nooit zo'n mooi orgel gehoord; bij ons hebben de instrumenten niet dezelfde delikate expressie en nuance-verschillen. Het horen van *diminuendo* en *crescendo* was voor mij een openbaring» (1). Hans von Bülow uit hier zijn lof over het nieuwe orgel van de Public Hall in Glasgow, gebouwd door T.C. Lewis & co in 1877. Hij geeft goed de verzochtingen weer van een romantisch muzikant t.o.v. het orgel.

De orgelbouwkundige vernieuwingen die voor het uitvoeren van de «moderne» muziek nodig waren, hadden te maken met — de dynamische mogelijkheden : zwelkast, generaalcrescendo, oktaafkoppelingen, enz.
— de bespeelbaarheid : pneumatiek en speelhulpen.
— de uitgebreide dispositie : een oneindig aantal zachte kleuren nuanceverschillen d.m.v. nieuwe registers als strijkers, overblazende stemmen, doorslaande tongen, enz.

De lof van Hans von Bülow voor het nieuwe Engelse instrument is vanuit zijn standpunt niet helemaal onterecht. De orgels in het romantische Duitsland bezaten immers veel minder al deze kenmerken. Oorzaak van dit fenomeen is waarschijnlijk de zeer degelijke Duitse orgelbouwtraditie met zijn talrijke grote historische voorbeelden. Bijna elk oud instrument beschikte over tenminste twee manualen, een onafhankelijk pedaal en een kleurrijke dispositie met veel verschillende registratiemogelijkheden, bvb. een 8' prestant, baarpijp, gedekt, quintadeen, regaal, dulciaan, trompet. Ingrijpende verbouwingen waren dan ook meestal overbodig, zeker in de context van de protestantse eredienst. Ter vergelijking : bij ons hadden de meeste orgels slechts één manuaal en een klein aangehangen pedaal; bovendien waren dispositie en registratiepraktijk sterk gestandaardiseerd, bvb. plein jeu, grands jeux, jeux de flûtes, enz. De «vernieuwende» romantische smaak schreeuwde bij ons dan ook om ingrijpende verbouwingen, waarbij meestal alleen de orgelkast en de zachte spelen gespaard bleven. Deze vernieuwin-

gen - vroeger steevast «verbeteringen» genoemd - leidden hoe dan ook eveneens in Duitsland tot een zeer groot verval (bvb. Röver, de opvolger van Emil Reubke).

De instrumenten van bouwers als Ladegast, Reubke, Walcker en zelfs Sauer blijven vrij krachtig en belijnd klinken, ondanks een toename van zachte spelen en een afname van het aantal opslaande tongen (zie dispositie Merseburg). Dit verklaart ook meteen waarom de werken van Schumann, Liszt, Reubke en zelfs Reger zich lenen voor uitvoering op historische instrumenten. Omgekeerd klinkt een Bach veel beter op een «romantisch» Ladegast-orgel dan bijvoorbeeld op een Cavaillé-Coll. Typerend in dit verband is de ombouw van oudere instrumenten. Twee voorbeelden ter verduidelijking : in zowel Merseburg (Ladegast) als Hedersleben (Reubke) werd de historische kern grotendeels bewaard (zie verder).

Het is in deze algemene context dat we de hier besproken orgels en bouwers moeten situeren.

Friedrich LADEGAST (1811-1905) kreeg zijn opleiding van zijn broer en nog enkele andere Duitse bouwers. Hij is niet in de leer geweest bij A. Cavaillé-Coll, zoals soms wel eens beweerd wordt. Wel onderhield hij contact met de Franse bouwer «ter uitwisseling van ideeën». In zijn beginperiode is de invloed van Silbermann zeer duidelijk merkbaar, ondermeer in de brede labiëring van het pijpwerk. Later zal Ladegast meer de invloed ondergaan van Töpfer (bekend door zijn boek en platenatlas «Lehrbuch der Orgelbaukunst», vergelijkbaar met het werk van Dom Bédos, «L'art du facteur d'orgues»). Het eerste groot werk van zijn in 1846 gestichte bedrijf is de grondige ombouw van het orgel in de Dom te Merseburg. Dit instrument zou na de wijziging in 1855 lang het grootste orgel van Duitsland zijn.

Dispositie Merseburg :

Hoofdwerk (II).

Bordun 32 vanaf c
Principal 16
Bordun 16
Principal 8
Doppelgedackt 8
Hohlflöte 8
Gemshorn 8
Gamba 8 *

Rugpositief (I).

Bordun 16
Principal 8
Flauto traverso 8
Quintatön 8 *
Fugara 8
Oktave 4 *
Gedackt 4 *
Oktave 2 *

Quinte 5 1/3
Oktave 4
Gemshorn 4 *
Gedackt 4 *
Quinte 2 2/3 *
Oktave 2 *
Doublette 4 en 2
Mixtur IV *
Scharf IV
Cornett III-V
Fagott 16
Trompete 8 (opsl.)

Pedaal.

Untersatz 32
Principal 16
Salicetbass 16
Violonbass 16
Subbas 16
Principal 8
Violoncello 8
Bassflöte 8
Grossnasard 10 2/3
Terz 6 2/5
Rohrquinte 5 1/3 *
Oktave 4 *
Scharfflöte 4 *
Flöte 4
Mixtur IV
Cornett IV
Posaune 32
Posaune 16 (opsl.)
Dulcian 16
Trompete 8 (opsl.)

* = oud pijp materiaal
opsl. = opslaand

klavieromvang : C - g'''

pedaalomvang : C - f'

manuaalkoppelingen voor boven-, bostwerk en rugpositief
pedaalkoppelingen voor hoofd-, bovenwerk en rugpositief
4 afsluiters voor de 4 manualen
3 afsluiters voor het pedaal
tremulant voor bovenwerk
echo
tutti voor pedaal

Enkele bemerkings :

* Opbouw met mechanische sleepladen. In aanvang was er geen Barkerhefboom, die werd slechts later toegevoegd. Winterberger en Reubke hebben de creaties dus op een mechanisch (1) 4-manuaalig orgel gespeeld.

Mixtur IV
Cornett II-V
Oboe 8

Bovenwerk (IV),

Quintatön 16
Principal 8
Rohrflöte 8
Gamba 8
Flauto amabile 8
Gedackt 8
Spitzflöte 4 *
Oktave 4 *
Rohrflöte 4 *
Quinte 2 2/3 *
Waldflöte 2 *
Terz 1 3/5 *
Sifflöte 1 *
Mixtur IV *
Schallmeyer 8 * (opsl.)
Stahlspiel *

Borstwerk (III) in kast.

Lieblighgedackt 16
Geigenprincipal 8
Flauto dolce 8
Salicional 8
Unda maris 8
Lieblighgedackt 8
Oktave 4
Zartflöte 4
Salicional 4 *
Nasard 2 2/3 *
Oktave 2 *
Cymbel III *
Progressivharmonica II-IV
Aeoline 16

- * Er is geen zwelkast, noch enige andere crescendo-mogelijkheid. Het borstwerk bevindt zich in een gewone kast, terwijl de andere werken los onder het gewelf zijn gebouwd.
- * Het algemeen klankbeeld kunnen we zeer klassiek noemen, dankzij het behoud van veel mixturen, aliquoten, 4- en 2-voetstemmen. De 32-, 16- en 8-voetsbasis werd beduidend uitgebreid. Er is nog steeds een duidelijke scheiding tussen fluiten en prestanten. Dit resulteert in een indrukwekkende plenumklank met een zeer grondtonige bas. Het hoofdwerk bezit een 32'-bourdon die zeer verdonkerend werkt.
- * In vergelijking met het plenum is het klankvolume van de tongwerken eerder bescheiden : slechts vier opslaande tongspelen, waarvan twee in het pedaal (16' en 8'). De rest is doorslaand.
- * Het is haast ongelooflijk dat er in de romantiek slechts één tremulant op zo'n groot instrument aanwezig is.

Enkele karakteristieke registers zijn :

- * Doppelgedackt : zeer krachtige, ronde gedektklank d.m.v. een dubbel labium.
- * Cornet II-V : doorlopend !
- * Oboë : (harmonium)-klarinetachtige klank.
- * Lieblichgedackt : volledig in hout, zeer zachte gedekt met streek.
- * Geigenprincipal : salicionaalklank met de kracht van een prestant.
- * Progressivharmonica 2-4 fach : zachte solo, in jaren 60 systematisch vervangen door cymbel of mixtuur.
- * Violon 32-16 : zeer krachtige basklank met enorm steunend vermogen, mede dankzij de brede labiëring (aanwezig in Cöthen).

Interessant om weten is dat in latere orgels van Ladegast, bijvoorbeeld in Cöthen - 1872 (zie foto), reeds duidelijk de romantische evolutie waar te nemen valt, echter meer op het vlak van de opbouw dan van het klankbeeld. Enkele voorbeelden hiervan zijn : primitieve zwelkast (open of dicht), Barkerhefboom en combinatietreden. Onbegrijpelijk is hier de omvang van de klavieren (slechts C - c''') en de chromatische opstelling van het hoofdwerk, waardoor er een zwaar windtekort is in de diskant bij akkoordenspel. (De andere klavieren zijn wel verdeeld in c- en cis-kant !).

Om een idee te geven van de intonatie kunnen we bijvoorbeeld zeggen dat de laagste C van de oktaaf 2' een voetopening heeft van ± 10 mm. Geen enkele frontpijp heeft zijbaarden, zelfs de 16' niet. Kernsteken werden slechts matig toegepast. Overbodig op te merken dat de klank zeer helder is.

Liszts orgelpiano

Het instrument dat Liszts thuis ter beschikking had, en waarop waarschijnlijk «Ad nos» gecomponeerd werd, was een orgelpiano. Deze combinatie van harmonium en concertvleugel is nog steeds te bezichtigen in het muziekhistorisch museum te Wenen. Dit instrument bezat drie klavieren en pedaal. Het bovenste klavier was een concertvleugel, de twee onderste en het pedaal een zogenaamd «orgue expressif» of harmonium.

Adolf REUBKE (1805-1875) was aanvankelijk een houtsnijder die al vroeg piano's begon te bouwen. Naar verluid zou het lezen van Töpfers «Orgelbaukunst» op hem een danige indruk gemaakt hebben dat hij besloot orgelbouwer te worden. De firma werd pas in 1837 gesticht alhoewel hij reeds vroeger actief was. Zijn jongste zoon Emil (1836-1885) nam de leiding over in 1875 en nog later kwam het bedrijf in handen van orgelbouwer Ernst Röver. In Hausneindorf kennen de inwoners nog steeds de orgelbouwers van hun dorp, alhoewel het bedrijf reeds tientallen jaren opgedoekt is; de componist Julius Reubke is er daarentegen volslagen onbekend. In 1869 had het bedrijf reeds 56 orgels op haar actief, waarvan dat van de Jacobikirche te Magdeburg (1855-1858) met 3 manualen en 53 registers; en dat van de Dom te Magdeburg (1856-1861) met 4 man. en 81 reg. (zie foto) de bekendste waren. Aanvankelijk bouwde A. Reubke nog mechanische sleepladen. Al vlug schakelde hij echter over op de pneumatische traktuur, een evolutie die onder leiding van zijn zoon Emil en opvolger Ernst Röver tot groot verval zal leiden. We kunnen gerust stellen dat de firma Reubke-Röver in deze negatieve ontwikkeling reeds verder stond dan Friedrich Ladegast.

Wegens oorlogsgeweld is er geen enkel groot instrument van A. Reubke tot ons gekomen. Tot voor kort was er trouwens van inventarisatie in desbetreffende kerkprovincie weinig sprake. In een ontzettend rijk orgelgebied dat bijna zo groot is als

België, dateert de laatste inventarisatie van 1937. We konden dan ook van groot geluk spreken toen we in Hedersleben, in de buurt van Quedlinburg, een vroeg werk van A. Reubke konden beluisteren. De staat van het instrument liet te wensen over, maar het oorspronkelijke klankkarakter was nog duidelijk herkenbaar.

Het orgel van Hedersleben is een verbouwing van een in 1751 door J. A. Papenius gebouwd instrument. Op advies van Hermann Bönicke (zie dl. 2) werd het tussen 1835 en 1850 druppelsgewijze omgebouwd door A. Reubke met behoud van een 10-tal oude spelen, die zwaar gewijzigd werden.

Dispositie Hedersleben :

Hoofdwerk (I).	Nevenwerk (II).
Bordun 16	Gedackt 16
Principal 8	Gedackt 8 *
Viola da gamba 8	Geigenprincipal 8
Gemshorn 8 vanaf c *	Salicional 8 (groot oktaaf van de geigenprincipal)
Gedackt 8	Flauto traverse 8
Hohlflöte 8	Octave 4 *
Octave 4 *	Flauto amabile 4
Flöte 4 *	Cornet III
Quinte 2 2/3 *	
Octave 2 *	
Scharff III *	Pedaal (C,D-d').
Mixtur IV	Subbass 16 *
	Violon 16
klavieromvang : C,D - c'''	Principalbass 8 *
pedaalomvang : C,D - d'	Octavbass 8

* = oud materiaal
de rest dateert van 1835 tot 1850

Enkele bemerkingsen :

- * Mechanische sleepladen.
- * Geen tremulant.
- * Het oorspronkelijke pijpwerk werd enkele halve tonen naar boven opgeschoven, waardoor de mensuur verwijdde.
- * Het orgel telt maar liefst vier 16'- en elf 8'-registers. Dit is zeer veel als je bedenkt dat het gebouwd werd in een verbouwde 4'-kast !
- * Tongwerken zijn niet aanwezig, op het nevenwerk ontbreken 2' en mixtuur.
- * Het algemeen klankbeeld benadert enigszins dit van een Ladegast-orgel, echter met een veel minder scherpe klankkroon en een enorm krachtige bas.

Enkele karakteristieke registers zijn :

- * Bordun 16 : de zeer sterke grondtoon valt op voor een manuaalbourdon.
- * Oktave 4 en 2 hebben een bescheiden volume in de hoogte.
- * Hohlflöte 8 : zeer grondtonige en omfloerste klank.
- * Alle 8'-registers samen geven een zeer zangerig, romantische klank, waarin de strijkers verhelderend werken. (vgl. jeux de fonds bij Cavallé-Coll).
- * Flauto amabile 4 : zeer enge fluit, bijna strijker.
- * Salicional 8 : zeer zachte ronde gamba, in de hoogte helder.
- * Cornet III : half register, klinkt Frans.
- * Pedaal : zeer sterk. De octavbass 8 is bijvoorbeeld een zeer wijde open houtfluit.

Het belangrijkste orgel van A. Reubke bevond zich in de Dom van Magdeburg. Oorspronkelijk bezat het 87 registers. In 1906 breidde Ernst Röver dit aantal uit tot 100. Dit meesterwerk werd helaas door oorlogsgeweld totaal vernietigd. We kunnen ons nu nog slecht een idee vormen van dit grootse instrument a.h.v. de dispositie en een tot nog toe ongekende foto (2).

Als documentatie geven we hier de zeer uitgebreide dispositie.

Orgel in Dom zu Magdeburg (1856-61).

1. Manual. C-f'''.

1. Prinzipal 16', C-F, Holz. Fortsetzung Zinn.	9. Quinte 5 1/3', gedeckt.
2. Bordun 16', Holz.	10. Oktave 4', Zinn.
3. Trompete 16', Zinn.	11. Hohlflöte 4', Holz.
4. Prinzipal 8', do.	12. Quinte 2 2/3', Zinn.
5. Doppelflöte 8', Holz.	13. Oktave 2', Zinn.
6. Gemshorn 8', Zinn.	14. Kornett 4', do.
7. Schweizerflöte 8', Zinn.	15. Mixtur 6f., do.
8. Trompete 8', Zinn.	16. Scharf 4f., do.

2. Manual.

1. Hohlflöte 16', Holz.	7. Schalmei 8', Zinn.
2. Prinzipal 8', Zinn.	8. Oktave 4', Zinn.
3. Hohlflöte 8', Holz.	9. Waldflöte 4', desgl.
4. Viola di Gamba 8', Holz.	10. Sesquialter 2fach, desgl.
5. Gedakt 8', Holz.	11. Oktave 2', desgl.
6. Fugara 8', Zinn.	12. Mixtur 5fach, desgl.

13. Cymbel 3fach, desgl.

3. Manual.

1. Bordun 16', Holz.	7. Spitzflöte 8', Zinn.
2. Dulcian 16', Zinn.	8. Oktave 4', desgl.
3. Prinzipal 8', desgl.	9. Spitzflöte 4', do.
4. Rohrflöte 8', desgl.	10. Nachthorn 4', do.
5. Viola di Gamba 8', desgl.	11. Quinte 2 2/3', do.
6. Viola d'amour 8', desgl.	12. Oktave 2', do.

13. Mixtur 5fach, Zinn.

4. Manual.

1. Lieblich Gedakt 16', Holz.	7. Oboe 8', Zinn.
2. Geigenprinzipal 8', Zinn.	8. Harmonika 8', Zinn.
3. Lieblich Gedakt 8', Holz.	9. Oktave 4', do.
4. Flûte harmonique 8', Holz und Zinn.	10. Flauto 4', Holz und Zinn.
5. Salicional 8', Zinn.	11. Salicional 4', Zinn.
6. Harmonika 8', do.	12. Nasat 2 2/3', do.
	13. Flageolet 2', do.
	14. Harmonia aethera 4fach, Zinn.

5. Klavier durch Koppelung mit dem dritten verbunden.

1. Viola 8', Zinn.	4. Flöte 4', Holz und Zinn.
2. Gedakt 8', Holz und Zinn.	5. Quinte 2 2/3', Zinn.
3. Voix celeste 8', Zinn.	6. Mixtur 3fach 2', desgl.

1. Pedal. C-f

1. Untersatz 32',	} Holz.	10. Violoncelle 8', Zinn.
2. Violine 32',		11. Oktavbafs 8', Holz.
3. Posaune 32',		12. Trompete 8', Zinn.
4. Offenbafs 16',		13. Quinte 5 1/3', desgl.
5. Prinzipal 16',		14. Oktave 4', desgl.
6. Violon 16',		15. Clarine 4', desgl.
7. Posaune 16',		16. Weitflöte 2', desgl.
8. Quinte 2 2/3',		17. Kornett 5fach, desgl.
9. Offenbafs 8',		18. Mixtur 4fach, desgl.

2. Pedal.

1. Subbafs 16', Holz.	4. Traverser 8', Zinn.
2. Fagott 16', durchslagend, Holz.	5. Quinte 5 1/3', Holz.
3. Gedaktbafs 8', desgl.	6. Hohlflöte 4', do.
	7. Stillflöte 2', Zinn.

4 Bälge für die Pedale, 6 für die Manuale, 2 für die pneumatischen Maschinen, 15 Windladen; Koppelung und Registratur wird von 2 pneumatischen Maschinen besorgt.

Aan het einde van dit derde en tevens laatste artikel willen wij graag enkele mensen bedanken voor hun medewerking bij onze zoektocht naar informatie :

M. Apitz (Cöthen), D. Chorzempa (Firenze), L. Moors (Hasselt), G. Quast (Magdeburg), G. Schulze (Gardelegen), C. Steyer (Lemberg (F)), H.G. Wauer (Merseburg), J. Ziegler (Hedersleben).

Bijlage afbeeldingen :

Medaillon met kop van Julius Reubke (enige bekende afbeelding)
Orgel in de Dom te Magdeburg
Plaquette van Adolf Reubke — Hedersleben
Foto Cöthen (Ladegast 1872)
Foto Merseburg (Ladegast 1855).

- (1) Uit «the Art of Organ-Building», G.A. Audsley, deel 2, blz. 42.
(2) Deze foto werd ons samen met enkele ontwerptekeningen bezorgd door de heer G. Quast, Domprediger, na een lange zoektocht tussen oud papier.

Bibliografie :

- Audsley, G.A., The art of organ-building.
Behrens, M., Internationale Arbeitsgemeinschaft für Orgeldokumentation (Wormsdorf).
Chorzempa, D., Reubke, life and works.
La Mara, volledige briefwisseling van Liszt.
Massman, J., Die Orgelbauten der Residenzstadt Schwerin, uit Documenta Organologica; band 11.
Metzler, W., Romantischer Orgelbau in Deutschland.
Palme, R., Die Orgelwerke Magdeburgs.
Schwarz, P., Studien zur Orgelmusik Franz Liszts.
Schneider, M., Die Orgelspieltechnik des frühen 19. Jahrhunderts in Deutschland.
Williams, P., A new history of the organ.

Errata bij deel 1 en 2 (Orgelkunst blz. 7 en 51) :

blz. 11 onderaan : thema 2, lees : thema a2

blz. 12 midden : thema 3, lees : thema a3

variatie in verkleining, vul aan met : thema b1

blz. 18 laatste lijn : X, lees : doorstreepte 7

blz. 55 tweede lijn : De tekst onderstreept, lees : De muziek onderstreept

blz. 58 derde lijn : Tot aan het adagio, lees : Tot en met het adagio.

Registratiekunst in Zuidduitse bronnen (1500-1800) : VII (slot) *

Luk BASTIAENS

Net voor de aanvang van de 19e eeuw verschijnt te Leipzig de driedelige «Vollständige Orgelschule» (1) van Justin Heinrich Knecht (1752-1817) : een orgelschool die niet enkel in Duitsland, maar ook in Frankrijk en Zweden werd gepubliceerd, zij het niet altijd op een even fraaie manier... Dit lijvig handboek werd ca. 1805 in Parijs immers vertaald uitgegeven onder de naam van (Jean-Paul-Egide) Martini met als titel «Ecole d'orgue, Divisée En Trois Parties» (2). Knecht wordt ook in de ondertitel

«Résumée d'après les Ouvrages des plus Célèbres de l'Allemagne» niet als schrijver genoemd! Slechts in een voetnoot op blz. 26 maakt Martini melding van de werkelijke auteur.

De orgelschool van Knecht kende in zijn tijd grote vermaardheid. Getuige daarvan zijn de vroege 19e eeuwse orgelmethode die geregeld het werk van Knecht vernoemen of er uit citeren of naar verwijzen.

In 1989 verscheen een facsimile van dit waardevol document. Een uitvoerig wetenschappelijk voorwoord, geschreven door de uitgever Michael Ladenburger, vergezelt deze heruitgave.

In de tweede «Abtheilung» van Knechts opus magnum vinden we een ruim hoofdstuk dat gewijd is aan «de kennis en het gebruik van de belangrijkste orgelregisters». Knecht is nogal uitvoerig en herhalend in zijn talloze uiteenzettingen. We hebben dan ook sommige minder belangrijke paragrafen en zinnen uit de oorspronkelijke tekst hier weggelaten en andere samengevat.

I. Over de vermenging en de daaruit ontstane werking (3)

§ 2. De eerste en voornaamste registercombinatie is reeds gevat in het door de orgelbouwer zelf uitgedachte en uitgevoerde orgelontwerp, waarin veelvoudige stemmen van verschillende voethoogte en geluidsterkte zijn opgenomen. Wanneer men het orgel met alle getrokken stemmen, gekoppelde klavieren en gekoppeld pedaal bespeelt, maakt dit heerlijk geheel (*herrliche Ganze*) het sterkste effect, welke men zich in de klankrijkdom van één enkel instrument slechts bedenken kan.

§ 3. De overige, bijzondere en duizendvoudig mogelijke registercombinaties hangen echter af van het uitzicht, de willekeur en het opzet van de organist.

§ 4. Bij menigvuldige registercombinaties dient men voornamelijk acht te slaan op de verschillende voethoogten van de stemmen. Daarbij valt het op te merken dat de achtvoetsklank de grondstem en de werkelijke toon(hoogte) van het orgel weze. Alle overige orgelstemmen dienen ter ondersteuning van de achtvoetsklank.

§ 5. Wanneer een orgel enkel uit achtvoetsregisters zou bestaan dan zou de klank wel gemarkeerd (*markicht*), maar niet scherp-snijdend en doordringend zijn. Dit zette de orgelmaker er toe aan ook 4'-, 2'-, 1'- en zelfs 1/2'-registers, zo niet minder tert-

en kwintstemmen in een orgel te plaatsen. De 16'- en 32'-registers maken daarentegen de klank setrker en zwaarder (*Gravitätischer*).

De aanleg van een orgel, in het opzet van de verscheidene voethoogten, is te beschouwen als een nabootsing van een groot orkest :

- melodie van de violen : achtvoetsklank
- fluite en hobo's : dikwijls een octaaf hoger : viervoetsklank
- kleine fluiten (flauti piccoli) : twee octaven hoger : tweevoetsklank
- fagotten en altviolens : dikwijls een octaaf lager : zestienvoetsklank
- contrabas : in zestienvoetsklank, doet mee met de 8'-cello
- een groot orgel biedt voordelen op het orkest : de 32' en de mixturen die de toon scherper en snijdender maken.

§ 6. De hulp- of nevenstemmen zijn bestemd ter ondersteuning en versterking van de grondstemmen en mogen nooit alleen getrokken worden. Men moet deze steeds verbinden met de grond- of octaafstemmen, voornamelijk met de 16'-, 8'-, 4'-, 2'- en 1'-principalen die er het beste bij passen.

§ 7. Geen van deze hulpstemmen laat zich vermengen met een fluitregister, uitgezonderd bij het volle werk.

§ 8. Enkele hulpstemmen passen zelfs onderling niet bij elkaar. Zo wordt de mixtuur stomp (*stumpf*) wanneer men er de tert, de nazard of de quart van de nazard aan toevoegt.

§ 9. Bij een sterk klinkende stem dienen meerdere zwakker klinkende stemmen toegevoegd te worden. Indien men één wijd-gemensureerd register zou combineren met slechts één eng-gemensureerd register, dan zou deze laatste stem overschaduw (*verdunckelt*) worden.

§ 10. Bij akkoordspel dient steeds een preciese verhouding tussen de 16'-, 8'-, 4'-, 2'- en 1'-manuaalstemmen in acht genomen.

§ 11. Over het algemeen wordt een octaafstem ondersteund en versterkt door het daaropvolgende hoger gelegen octaaf : bv. 32' door 16'; 16' door 8', enz.

§ 12. Bij akkoordspel is steeds een achtvoet als grondstem vereist.

§ 13. Een leemte van één, twee tot drie octaven alsook een combinatie op 4'-basis met 2' of 1' kan enkel bij uitzonderlijke combinaties.

§ 14. Bij een kwint en nog meer bij een tert dient steeds het onmiddellijk hoger gelegen octaaf bij getrokken te worden.

§ 15. Kwintregisters w.o. de nasard en de tertsstemmen kunnen met de grond- of octaafstemmen zonder toevoeging van de mixtuur vermengd worden. Zie voor de verhouding met de hoger gelegen octaven de bemerking bij § 14.

§ 16. De cymbel hoort steeds bij de mixtuur.

§ 17. Ook de ruiskwint en voornamelijk de cornet kunnen bij de grond- of octaafstemmen, zonder mixtuur, worden toegevoegd. Deze beide registers voornamelijk de ruiskwint, verlenen het geheel «*viele Raschheit des Tons*»;

§ 18. Het aantal achtvoetsregisters moet met het aantal 4', 2', 1' en mixturen in een bepaalde verhouding staan, anders is de klank eerder spits dan gemarkeerd.

§ 19. Hoe groter het aantal 8'-registers t.o.v. 4'-, 2'- en 1'-stemmen, hoe mannelijker en gemarkeerder de klank is. Wanneer er een 16' wordt toegevoegd, krijgt het geheel meer «*Gravität*» en wordt de scherpte van de mixtuur gemilderd.

§ 20. Wanneer men de 16'-, 8'-, 4'-, en 2'-principalen en -fluiten vermengd met de tongwerken, krijgt de orgeltoon sterkte, glans en pracht.

§ 21. Bij de pedaalregisters moet men eveneens een strenge verhouding in acht nemen. De 8' is onontbeerlijk in de combinaties en verleent meer kracht en duidelijkheid.

§ 22. In het pedaal dient de 16' steeds gecombineerd te worden met de 8'. De bas krijgt meer duidelijkheid wanneer hierbij een 4' wordt gevoegd.

§ 23. Verhouding tussen pedaal- en manuaalregisters :

— alle manuaalregisters	— alle pedaalregisters
— de helft	— de helft
— van alle manuaalregisters	— van de pedaalregisters
— minder dan de helft	— drie pedaalstemmen :
— van de manuaalregisters	— Subbas 16', Octav 8' + 4'
— twee of drie manuaalstemmen	— twee pedaalstemmen : 16', 8'

§ 24. Gamba-achtige orgelstemmen, daaronder behoort de gamba, de doorlopende Violoncelle van het manuaal, de Salcional, de Schweitzerflöte alsook de Fugara, laten zich slechts zelden zonder vermenging met andere stemmen bespelen. Hun toon is weliswaar fijnsnijdend, maar spreekt een weinig langzaam aan. Daarom moet men deze met één of meerdere direkt

aansprekende registers verenigen.

§ 25. Wanneer men een gamba-achtig register vermengt met een principaal is de klank wel ietwat sterk en volkomen, maar is deze voor het oor niet aangenaam genoeg. De toon van een gamba of soortgelijke stem blijft immers steeds een bepaalde scherpte en «*schneide*» behouden, ook bij (gebruik van) meerdere registers.

§ 26. Vermengt men echter een houten register, zoals een Copelflöte, Dulzflöte, een «*liebliches*» Gedakt, een Flauto douce of een dergelijk register met de gamba, de Violloncelle, de Viole d'amour, de Salcional, de Schweizerflöte en de Gemshorn, dan wordt de snijdende toon van deze gamba-achtige registers reeds milder en ronder.

§ 27. De Gemshornquinte of de Nasard kan met de Gemshorn 8', (of) zelfs met toevoeging van twee andere 8'-registers zoals Copelflöte, de Quintaden, de Nachthorn 8' of 4' of de Rohrflöte vermengd worden.

§ 28. De Copelflöte laat zich bijna met elk ander register vermengen omdat haar zachte, volle en ronde toon een andere zowel voornaam, snijdend, spits als «*schwachs narrenden*» stem meer stevigheid en zachtheid geeft (*mittheilet*).

§ 29. De Höhlflöte, Spitzflöte, Doiflöte, Biffaro of Fiffara 4' geeft, vermengd met de Copelflöte, aan de Solo of Duo van de rechterhand een treffend effect (*trifflische Wirkung*).

§ 30. Een fijne klankvermenging vormt men wanneer de Copelflöte 8' met de Salcional 8' en de Spitzflöte 4' verenigd wordt. Door toevoeging van de Hohlflöte 4' kan dit effect nog verhoogd worden.

§ 31. De vereniging van een Spitzflöte 4' met de Salcional 8' brengt (wanneer de beide registers treffelijk gemaakt zijn) de fijnste toonmenging naar voor en het resultaat daarvan is een «*weit entferntscheinender Ton*».

§ 32. De meeste orgelstemmen zowel 16', 8', 4', 2' als 1' kunnen bespeeld worden, dit naar het opzet van de organist en het karakter (*Natur*) van het stuk.

§ 33. Met een fluitstem ook al is ze geschikt om alleen te gebruiken, verenigt men graag zo'n register die haar toon doet uitkomen (*erhebet*). Wanneer bv. een Querflöte te zwak klinkt, kan men haar een Flauto douce, Dulz- of Copelflöte 8' of beter 4' als gezelschap geven.

§ 34. Bevinden zich op een manuaal twee fluitstemmen van verschillende aard, bv. een Spitzflöte 8' en 4' of een Gemshorn 8' en 4', dan kan men beide met elkaar combineren waardoor de «Ausdruck» duidelijker en aardiger wordt.

§ 35. De Unda Maris wordt altijd met een 8'-princiaal vermengd, waardoor de toon zwevend wordt.

§ 36. Bij ongewone combinaties die men bij het «Galanten Spiele» gebruikt, laat men tussen twee registers een leemte van één, twee tot drie octaven. Zo kan een Wandflöte 2' met de Queerflöte of Copelflöte 8', een Quintaden of een Bourdon 16' met een Hohlflöte 4' of met de Glöckkleinton 2' en bij ontstentenis met een Blochflöte 2' en tenslotte ook met de Sifflet 1' of de Flageolet 1' gecombineerd worden, welke alleen een opvallend effect maken.

§ 37. Een Bourdon 16' of een Quintaden 16' vormt een zeer goede combinatie met een Princiaal, een Copelflöte of Quintaden 8'.

§ 38. Tongwerken worden niet alleen bespeeld zonder toevoeging van een daarvoor geschikte orgelstem omdat deze toon te «schnarrend» en te weinig rond is.

§ 39. Een Manualtrompete kan men met de Principal of met de Clairon combineren; deze laatste gecombineerd met de Principal 8' naast de Prestant 4'.

§ 40. In het pedaal neemt men de Trompete en de Clairon tezamen met toevoeging van de Principal (omdat de Pedalflöten nooit behoren bij de Pedaltrompeten en de Clairons). De Posauene wordt steeds met de Trompete en de Clairon vermengd.

§ 41. Met de Bombard 16' laten zich de Cornetti, wanneer die in een orgel aanwezig zijn, de Pedalprincipal, de Bourdon en zo ook andere tongwerken vermengen.

§ 42. Bij de «Menschenstimme» (vox humana) past een Bourdon of, bij ontstentenis, een andere Gedackt (of beter een Hohlflöte 8') en een Flöte 4' of de prestant; daarbij voegt men de tremblant doux (den sachten Tremulanten). Dit is het enige geval waar een ervaren organist de tremblant doux toevoegt. Omdat echter de zachte tremulanten zelden goed zijn, bespelen vele goede organisten de vox humana met de sterke tremulant en met toevoeging van de Nasard, Bourdon en de Prestant.

§ 43. Met de Cromorne, Hoboe, Bährpfeife, Cornet, Sordun en dergelijke, verbindt men de «liebliche» Gedäckt of een Copel-

flöte 8'. Men kan ook, wanneer men de klank van de Cromorne, Cornet of Hoboe wil doen uitkomen (*erheben*) hieraan nog een fluit 4' toevoegen.

§ 44. Daar de disponering van de orgelstemmen voor de manualen niet in alle orgels gelijk is, kan men, om niet enkel de hier aangegeven, maar ook allerlei andere combinaties maken. Twee, drie of meerdere registers die zich op twee klavieren bevinden kunnen dan door de manuaalkoppeling met elkaar vermengd worden.

§ 45. Daar sommige registers in vele orgels van ongelijke «Güte» en «Beschaffenheit» zijn, kunnen niet overal de aangegeven combinaties hetzelfde effect (*Wirkung*) naar voorbrengen. Daarom moet een organist, naar de aard van de in zijn orgel aanwezige registers, zelf af en toe doelmatige veranderingen treffen. Wanneer het een en ander van de in dit hoofdstuk voorgeschreven registers in zijn orgel zouden ontbreken, dient hij andere gelijksoortige vervangende stemmen te zoeken.

§ 46. Wanneer men het crescendo van een orkest op het orgel wil nabootsen, trekt men bij de aanvang op het manuaal een gedekt 16' en 8' langzaam na elkaar uit om de overgang van pianissimo naar piano uit te drukken. Wanneer het crescendo een weinig aanvangt, neemt men de open 8'-registers na elkaar. Hierna komen de stemmen die het crescendo naar forte voeren met 4'-, 2'- en 1'-registers en eindelijk ook bij de F en FF de tongwerken en de mixturen. In het pedaal vangt men het pianissimo aan met de Subbas, de eventueel aanwezige 32' verzeggellend, om langzamerhand meerdere 16', 8' en 4', deels principalen, deels fluiten erbij te nemen. Bij de F en FF worden de pedaal tongwerken en de «Mixturwerke» getrokken.

§ 47. Met het «Glockenspiel», welke best niet alleen wordt bespeeld, vermengt men verhoudingsgewijze een aantal 8'- en 4'-fluitstemmen.

§ 48. In de «Nachtigallenschlag» of «Vogelgesang», waartoe de «Kukuk» behoort, vermengt men eveneens graag 8' en 4' lieflijke stemmen. Het paukenregister wordt het best aangewend bij de trompetten en clairons. De «Cimbelstem» wordt bij het volle orgel («der ganzen Orgel») getrokken.

§ 49. De «Starcken Tremulant» (tremblant fort) kan men enkel trekken bij wijde en volklinkende 8' en 4' fluitstemmen zoals

de gedekten, koppel-, roer- en holfluiten, alsook de quintadenen e.d. Scherpe registers als mixturen komen daar doorgaans niet bij.

II. De behandeling en aanwending

§ 51. Bij de registratiekunst moet ook de wetenschap verbonden zijn welke stukken worden gespeeld met de afzonderlijk getrokken stemmen als met de op verschillende manieren vermengde registers.

§ 53.1. Bij feestelijk, statig preluderen, fantaseren en fugeren;

2. Bij volle orgelbegeleiding van een uit vele duizend kelen schallend volksgezag : zie voor beide § 2.

§ 54. De registraties onder § 19 & 20 gaan het best met de vierstemmige, deels contrapuntisch en fugatisch, deels ook briljante speelmanier waarvan men zich op de gewone zon- en feestdagen zowel bij het preluderen als fantaseren als bij de orgelbegeleiding van een zwakker bezet volksgezag kan bedienen.

Opmerking : het is vanzelfsprekend dat men het aantal registers voor de orgelbegeleiding van een koorwerk steeds naar de volksmassa of naar het aantal koorzangers moet aanpassen.

§ 55. De traag aansprekende orgelstemmen als de Schweitzerflöte, de Salcional, de Fugara, de Gambe en de Violoncell vereisen, wanneer zij alleen bespeeld worden, een langzaam toucher (*Tastengriffe*).

§ 56. De in voormelde paragraaf traag aansprekende stemmen, gecombineerd met snel aansprekende registers, mogen niet al te gezwind worden bespeeld, wil men niet in onduidelijkheid vervallen.

§ 57. Zulke traag aansprekende en een enkel (snel aansprekend) getrokken register worden meer bij een cello-achtige (*Violoncellmässigen*) begeleiding bij een of ander solostuk als bij een solospel zelf gebruikt, alhoewel men in elk geval hiermee ook een langzame melodie (*Gesang*) en langzame akkoorden spelen kan.

§ 58. Zeer geschikt te gebruiken bij een Solo, Duett, Terzett en Quartet is de vereniging van een traag aansprekend met één of meerder snel aansprekende 16'-, 8'- en 4'-registers. De rechterhand kan ook hiermee een aangehouden (*angehaltenden*) melodie (*Gesang*) en de linkerhand een afgestoten of wiegende begeleiding spelen.

§ 59. De meeste andere 8' en 4' orgelstemmen als de Principal,

de Copelflöte, de Gedakte, Flauto douce, Rohr-, Queer- en Dulzflöte, de Grossdulcian, ja zelfs de Gemshorn welke eigenlijk tot de gamba-achtigen behoort, spreken in het algemeen direkt aan, en dulden derhalve een snel toucher (*behende Tastengriffe*).

§ 60. Dergelijke stemmen kan men aldus gebruiken bij vlugge (*geläufigen*) stukken, alsook bij Solo en akkoordspel.

§ 61. In het bijzonder echter hebben de 4', 2' en 1' Principal en Flötenstimmen, zoals de Octave en Superoctave, de Spitz- Spill en Doiflöte, de Bifferra, Boch- Wald- Hohl- en Sifflöte, zoals ook de Flageolet de meest direkte aanspraak en laten derhalve de meest gezwinde en afgestoten toetsgreep toe.

§ 62. Deze registers worden het best gebruikt bij zeer gezwinde en afgestoten «*vorgetragen Laufen*» in de rechterhand.

§ 64. Snel aansprekende stemmen die terzelfdertijd een weke en volle toon hebben zoals half open en de geheel gedekte fluitstemmen, laten voortreffelijk een gebroken «*harpeggienmässige*» akkoordstijl toe.

§ 65. Een bourdon 16' of 8' en dergelijke gecombineerd met een 2' of 1' snel aansprekend register duldt een vlotte speelmanier.

§ 66. Deze speelmanier is enkel te gebruiken bij Solospel in de rechterhand waarbij de begeleiding van de linkerhand op een ander klavier met stille en zachte registers gespeeld moet worden.

§ 67. Cantabele stukken speelt men graag met gamba-achtige stemmen vermengd met zachte en volklinkende registers met daarbij op een ander klavier een zacht, wiegende begeleiding met de linkerhand.

§ 68. Alle ietwat traag aansprekende stemmen passen voortreffelijk bij een rustige (*Adagiomässigen*) en cantabele voordracht; de snel aansprekende daarentegen zijn geschikt bij een montere en vrolijke (*Allegromässigen*) speelmanier.

§ 69. De fluitstemmen zoals de Queerflöte, de Suabile, de Flachflöte en Flauto douce verkiezen (*lieben mehr*) een aangenaam montere, briljante en vlugge speelwijze.

§ 71. Met de deels volledige, deels halfgedekte registers, als met de stille gedekt, de bourdon, de roerfluit, de quintadeen en dergelijke speelt men treurige en ontroerende (*riührende*) stukken, bruikbaar met soli, duetten, terzetten of quartetten.

§ 72. De voornoemde stille stemmen en tremulant worden ge-

bij één-, twee-, drie-, vier- en meerstemmige, met de vingers lang aangehouden speelmanier. Hoe volgrepiger (vollgriffiger) en meer aangehouden men bij de getrokken tremulant speelt, des te merkbaar is de «*Bebung*» van de toon.

§ 73. Deze treurige en ontroerende speelaard is enkel bij uitvaarten, op boetedagen en in de Goede Week bruikbaar.

§ 74. De hoofdbestemming van de Rohrwerke is een eenvoudig nabootsend gezang van een «*Menschenstimme*» of van een blaasinstrument, voorzien van een roer- of mondstuk. De begeleiding vereist stille stemmen.

§ 75. De vox humana moet, wat de melodie betreft, het makkelijkst en meest langzaam met de rechterhand gespeeld worden. De linkerhand begeleidt zeer stil op een ander klavier.

§ 76. Bij elke gelegenheid kan men de vox humana gebruiken, waar men ietwat eenvoudig en beweeglijk spelen zal; in het bijzonder kan er een ontroerende koraalmelodie mee voorgespeeld worden.

§ 77. De Bärpfeife en de Sordun zijn zeer geschikt om stille en treurige gezangen tot uitdrukking te brengen en vereisen ongeveer een gelijkaardige behandeling als de vox humana.

§ 78. Met de Hautbois, Musette, Schalmei, de Cromorne en Cornet kunnen naast cantabele «*Singbaren*», waarvoor ze geschikt zijn, ook iets sierlijk en vlug worden vertolkt. De begeleiding moet op een ander klavier gespeeld worden.

§ 79. De grote Trompete en de Clairon moet men vervolgens schallend (*trompetenmässig*) en stralend (*prächtig*) bespelen (*behandeln*). Met dezelfde registers kan desnoods een afzonderlijke melodie gespeeld worden.

§ 80. Een tongwerkregister kan ook in een duet bespeeld en behandeld worden. Daartoe schikt zich de Cromorne, Zink, Cornet diskant, de Hautbois, Sackpfeife en zelfs ook de Trompete. De begeleiding in de linkerhand kan deels met de Fagotte, de Trompete of de Cornetbasse in afgestoten klanken, deels ook met andere labiale registers op een ander manueel worden uitgevoerd.

§ 81. Een Duett of Terzett kan gespeeld worden op twee manuelen met twee verschillende tongwerken met een afgestoten pedaalbegeleiding bestaande uit een trompet en een clairon of andere daartoe geschikte pedaalstemmen.

§ 82. Bij basbegeleiding van Soli, Duetten of Terzetten past enkel

de Trompete, de Clairon en de Fagott. Deze vereist een afgestoten behandeling van de klanken en de toetsen.

§ 83. Wanneer men meerstemmig speelt, dienen de tonen van de sterkklinkende pedaaltonwerken als de bombarde, de Pedaltrompeten en Clairons niet steeds te lang worden aangehouden (*ausgedeknet*), maar moeten zij soms worden afgestoten en soms geheel zwijgen. Dan maakt een onvermoede inzet van zulke pedaaltonwerken na een voorafgegane pauze vervolgens een frappant effect.

§ 85. De voorgeschreven registermenging van § 20 is ook toepasselijk bij een «*orchestermässige Behandlung*» welke erin bestaat dat een snelle, vurige melodie met een haast ruisende en haast afgestoten begeleiding opgesmukt wordt.

§ 86. Wanneer men met zulke orkestmatige orgelspeelmanier soms een concerterende fluit- of hobosolo verweeft, maakt deze afwisseling tussen solo en tutti een aangenaam opvallend contrast en een ongemeen mooi effect welke men anders bij een orgel niet gewoon is.

§ 88. Het gebruik van het «*Glockenspiel*», waarmee men middelmatig snelle zaken spelen moet, van het «*Vogelgesang*», «*Packenregister*» en van de «*Cimbelstern*» wordt slechts bv. bij een bijzondere aanleiding, toegepast.

Tot daar Knechts toelichtingen over de registers en het gebruik ervan.

Tenslotte vermelden we twee disposities van de instrumenten uit de hoofdkerk te Biberach die Knecht adviseerde en bespeelde. Het nieuwe koororgel werd, met aanwending van de oude nog bruikbare delen, in 1776 gebouwd door orgelmaker Joseph Höß (1745-1797). Dit instrument stond aan beide zijden van het koor boven het gestoelte opgesteld en behield volgende dispositie (4) :

Manual :	Pedal :
Principal 8'	Sub Pass 16'
Octav 4'	Octav Pass 8'
Wald Flauten 2'	Principal Pass 4'
Homanie 2' 4fach	
Mixtur 1 1/2' 5fach	
Sext Quialta 2' 3fach	
Spitz Flauten 4'	
Viol d' Chamba 8'	
Quinta dena 8'	
Coppel 8' Holtz	
Flauten major 8' Holz	
Tremulant	

Daar men tevreden was over de verrichte prestatie van orgel-Höß, vereerde men hem tevens met de opdracht voor de bouw van het hoofdorgel dat in 1778 voltooid werd.

In het tweede deel van zijn «*Orgelschule*» (blz. 191 e.v.) beschrijft Knecht dit instrument uitvoerig. De dispositie luidt als volgt :

Mittleres und Hauptmanual zum Hauptwerke.

1. Principal 8	20. Oktave 2
2. Bourdon 16	21. Sesquialtera 1 1/2
3. Oktave 4'	22. Cimbels 2'
4. Quintaden 8'	
5. Rohrflöte 8	Unteres Manual zum Positiv linker Hand.
6. Copelflöte 8'	23. Copelflöte 8
7. Gemshorn 8	24. Flauto douce 8'
8. Piffara zweifach 4 & 2	25. Spitzflöte 4
9. Grosdulcian 8'	26. Hohlflöte 4
10. Trompete 8	27. Flageolet 2
11. Rauschquinte IV	28. Vox angelica 8
12. Cornet 4 V	29. Violoncello 8
13. Cornet 2 VIII	30. Salcional 8

Oberes Manual zum Positiv rechter Hand.

14. Principal 4'	31. Principal 16
15. Flauto traverso 8	32. Subbass 16
16. Viola di Gamba 8	33. Violon 16
17. Vox humana 8	34. Ottavbass 8
18. Hautbois 8	35. Posaune 8
19. Waldflöte 4	36. Bombard 16

koppel hoofdwerk met bovenste klavier
koppel pedaal aan hoofdwerk

* vorige afleveringen zijn gepubliceerd in :

- jaargang VII, nr. 4, blz. 5-14 : deel 1
jaargang VIII, nr. 1, blz. 9-19 : deel 2
jaargang IX, nr. 1, blz. 14-18 : deel 3
jaargang IX, nr. 3, blz. 6-16 : deel 3
jaargang XI, nr. 2, blz. 51-64 : deel 5
jaargang XIII, nr. 3, blz. 101-120 : deel 6

(1) Knecht, Justin Heinrich : *Vollständige Orgelschule für Anfänger und Geübte*, Leipzig Breitkopf & Härtel, 1795-1798; reprint Wiesbaden, Breitkopf & Härtel, 1989.

(2) Martini, Jean-Paul-Egide : *Ecole d'Orgue, divisée en trois parties; Résumée d'après les Ouvrages des plus Célèbres Organistes de l'Allemagne, et dédiée à sa majesté l'impératrice Josephine*, par Martini, Paris, Imbault; reprint Genève, Minkoff, 1974.

(3) Knecht, J.H. : o.c., tweede Abtheilung, blz. 24 e.v.

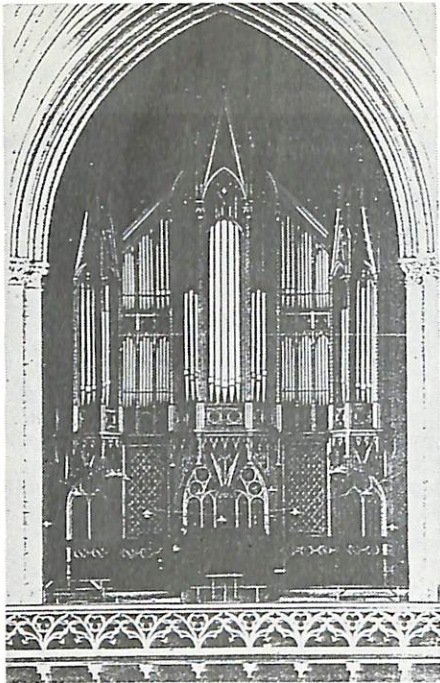
(4) Gegevens overgenomen uit de inleiding van geciteerde facsimilieuitgave.

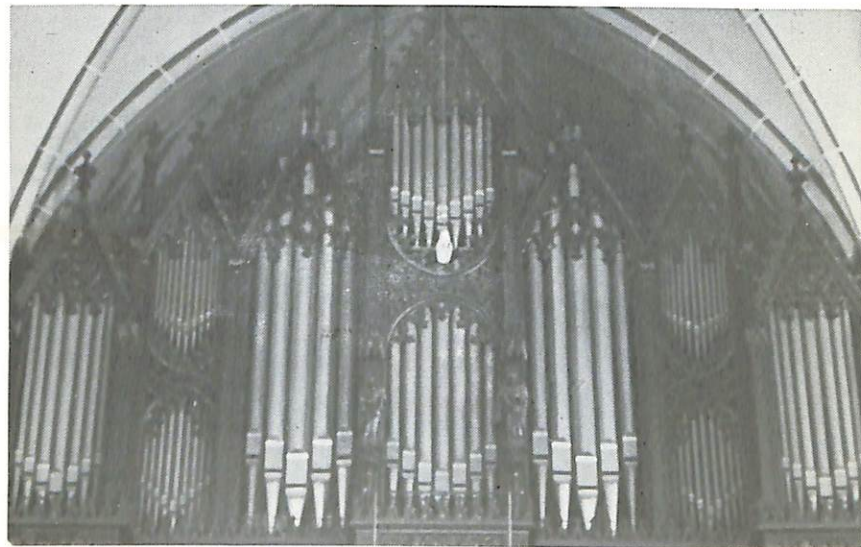
Plaquette van A. Reubke op het orgel te Hedersleben.

De enige afbeelding van J. Reubke is een foto van een verloren medaillon.

Het A. Reubke - orgel in
de Maagdenburgse Dom

Het Ladegast - orgel te Köthen

Het Fr. Ladegast - orgel te Merseburg

Heule, parochiekerk St.-Eutropius.
Orgel Ph. Forrest (1865 - 67).
(zie werkljst Forrest «Orgelkunst» 15de jg. - Nr. 2 - juni 1992)

Een nieuw orgel voor de dorpskerk te Achel

Luk BASTIAENS

In de Sint-Monulphus- en Gondulphuskerk te Hamont-Achel, een gemeente die gelegen is aan de Nederlandse grens, onder Eindhoven, werd in 1984 onder impuls van oud-pastoor Theo Smeets een project voor een nieuw orgel opgezet. De werken werden voor het overgrote deel in november 1990 voltooid. De opdracht tot de bouw van het binnenwerk van dit instrument met integratie van oud pijpwerk, werd toevertrouwd aan de orgelmakerij G. Potvlieghe-De Maeyer uit Denderwindeke. De orgelkas werd ter plaatse onder de leiding van Theo Janssen vervaardigd. Joost Vermeiren, organist van de kerk, begeleidde de werkzaamheden.

Dankzij een gelukkige samenloop van omstandigheden, het groot enthousiasme, het idealisme en de ondernemingszin van het plaatselijke orgelcomité, de daadwerkelijke inzet van de gehele parochiegemeenschap, niet het minst om de nodige gelden te verzamelen, kon een orgel vervaardigd worden dat een verrijking betekent voor het Vlaamse orgellandschap. Het Achelse orgel behoort immers, samen met het recent gecompleteerde Drapsorgel in de St.-Jozefskerk Tereken te St.-Niklaas (oktober 1991) en het Loncke-orgel van de St.-Gilliskerk te Brugge, tot die grotere instrumenten in Vlaanderen waarmee de Noordduitse orgelmuziek uit de 17e en 18e eeuw het nauwst verbonden is.

Het nieuwe instrument werd op zondag 14 april 1991 feestelijk ingespeeld door Joost Vermeiren.

Historiek

In 1984 verkeerde het oude, pneumatisch-romantisch Vermeulenorgel uit 1910, met twee klavieren en pedaal, in een dermate erbarmelijke toestand dat het niet meer voldeed aan de wensen voor een verzorgde liturgie. Een inventarisatie bracht aan het licht dat in het Vermeulen-orgel een aantal registers volledig of gedeeltelijk ouder waren dan 1910 met name de bourdon 8' en de flûte 4' van het récit en de prestant 4', de doublette 2', de bourdon 8' en 16' van het grand-orgue. Preciese herkomst

van dit pijpwerk, uit diverse perioden, kon niet worden achterhaald. In het ontwerp werd gesteld dat de oudere pijpen uit het Vermeulenorgel dienden te worden weerhouden. Meer nog, deze zouden zelfs de basis vormen voor het nieuw te restaureren orgel. Geopteerd werd voor een 18e eeuwse Noordduits orgeltype. Dergelijke instrumenttype is in deze streek afwezig. Mede gezien het feit dat Achel een goede zangtraditie kent en de plaatselijke muziekacademie ook van het orgel zou kunnen gebruik maken, leek dit een goede keuze.

Het huidige instrument bezit twee klavieren en een zelfstandig pedaal. Tegemoetkomend aan de wensen van het koor (het hoogzaal is niet voldoende ruim voor een goede opstelling van het koor en het plaatsen van een extra kas voor het rugwerk), werd afgezien van een constructie hoofdwerk- rugwerk-pedaal en realiseerde men het tweede klavier als een bovenwerk. Omwille van problemen met de stabiliteit werd het hoogzaal vernieuwd en meteen ook 1,35m verlaagd zodat men een beter visueel en auditief contact verkreeg met de kerkruimte.

Orgelkas

De oude, gedeelde neo-gotische orgelkas, van de hand van Thomas Watson, was niet bruikbaar om het nieuwe instrument te herbergen en werd zorgvuldig afgebroken en bewaard.

De nieuwe orgelkas werd door de leden van het orgelcomité onder leiding van Theo Janssen geconstrueerd : een fraai stuk gedegen vakmanschap. Theo Janssen zorgde ook voor de registertrekkers, de lijsten en versieringen. Het ontwerp van het zaagwerk in het front werd geleverd door Johan De Langhe uit Hamont.

De kas is volledig gemaakt uit Frans eikehout. De registerknoppen zijn uit ebbenhout gedraaid.

Frontstructuur

Het frontontwerp, van orgelmaker G. Potvlieghe, vertoont voor een 18e-eeuwse Noordduits orgeltype een weinig karakteristieke geleiding van de verschillende pijpvelen. Vooral de twee velden van het hoofdwerk zijn in verhouding tot het geheel te groot en werden bv. bij Schnitger onderverdeeld in kleinere vlakken die het geheel een minder zwaar uitzicht geven.

Het orgelfront te Achel kenmerkt zich door een centrale spitse middentoren verdeeld in drie geledingen (twee voor het hoofdwerk, één voor het bovenwerk) met elk negen pijpen in V-vorm. De twee vlakke velden, zowel van het hoofd- als het bovenwerk bevatten per werk en per veld elk 12 pijpen. Het hoofdwerkstructuur is omsloten door pedaaltoeren met elk 8 pijpen, eveneens in V-vorm opgesteld. Twee kleine spitse toeren omsluiten de bovenwerkkast en fungeren als verbinding met de pedaaltoeren. Enkel de vlakke velden en de pedaaltoeren, met uitzondering van de twee kleinste pijpen per toeren, bevatten sprekend pijpwerk. De labia zijn met bladgoud belegd.

Schematisch ziet de frontstructuur er als volgt uit :

bovenwerk :			9		
	7	12		12	7
hoofdwerk :			9		
		12	9	12	
pedaal :	8				8

Mechaniek en klaviatuur

De windladen zijn compleet uit eikehout met een gesponseld fundament en beleerde sleepbanen. De kleppen met dubbele beledering zijn uitneembaar. Een magazijnbalg met 2 vouwen is in de onderkas ondergebracht. De windkanalen zijn van eik. Alle hoeken zijn afgeschuind zodat een rustig ademende windvoorziening verkregen wordt.

De abstracten van het bovenwerk lopen vlak achter de middentoren recht omhoog naar de kleppenkast van het bovenwerk. Ook voor de tractuur voor het hoofdwerk lopen de abstracten recht naar het bovenwerk. De tractuur van het pedaal loopt onder de magazijnbalg door via overbrengingen naar de dwarsgelegen laden.

De klavieren zijn als staartklavieren uitgevoerd. De ondertoetsen zijn belegd met been en hebben geen frontons; de boventoetsen met ebbenhout met in het midden een strookje been. De bakstukken zijn gefineerd met wortelhout. Het oude pedaalklavier is behouden en werd opnieuw belegd met eikehout.

Dispositie

De dispositie is geïnspireerd naar voorbeelden van Arp Schnitger. Omwille van financiële beperkingen zijn de trompet 8' van het

hoofdwerk, de vox humana 8' van het bovenwerk en de octaaf 4' en trompet 8' van het pedaal gererveerd.

hoofdwerk

1. Prestant 8' C-h° : in het front
nieuw, behalve c' / e' / f'
2. Octaaf 4' vroegere Prestant 4'
volledig oud
met uitzondering van Fis / d'' / e'' / fis'' / g'' / a''-d'''
3. Holfluit 8' vroegere Boudon 8'
C-E : nieuw
vanaf c' : als roerfluit
oud pijpwerk met nieuwe roeren en gedeeltelijk
nieuwe hoeden
5. Spitsfluit 4' volledig nieuw
6. Nasard 2 2/3' oud pijpwerk tot e' met uitzondering van Gis & dis'
rest nieuw
7. Supperoctaaf 2' volledig nieuw
8. Mixtuur IV nieuw
9. Trompet 8' gereserveerd

bovenwerk

10. Prestant 4' nieuw; C-h° in het front
11. Gedekt 8' vroegere Bourdon 8'
oud uitgezonderd Fis-H/gis°/g''-a''/h''-d'''
12. Roerfluit 4' C-Fis : nieuw; groot octaaf is gedekt
vanaf c° : als roerfluit
e'' / gis'' / ais'' / c''' / d''' : nieuw
13. Octaaf 2' nieuw
14. Sesquialter II nieuw
15. Scherp III nieuw
16. Vox humana gereserveerd

Pedaal

16. Prestant 8' nieuw
17. Octaaf 4' gereserveerd
18. Subbas 16' vroegere Bourdon 16'
groot octaaf : houten gedekten; oud pijpwerk
rest : nieuw
19. Bazuin 16' nieuw; houten stevels; kelen (belegd met lood & leder), tongen en stemkrukken uit messing
bekers verstevigd met koperen hulzen
- Trompet 8' gereserveerd

Samenstelling van de vulwerken :

Mixtuur :

C		1 1/3'	1	2/3'	1/2'
c ^s		2'	1 1/3'	1	2/3'
c'	2 2/3'	2'	1 1/3'	1	
c''	4'	2 2/3'	2'	1 1/3'	

Scherp :

C		1'	2/3'	1/2'
c ^s		1 1/3'	1'	2/3'
c'	2'	1 1/3'	1'	
c''	2 2/3'	2'	1 1/3'	

Sesquialter :

C-H : 1 1/3' + 4/5'
vanaf c° : 2 2/3' + 1 3/5'

manuaalkoppel : schuifkoppel
pedaalkoppel : pedaal + hoofdwerk
tessituur : manualen : C-d'''
pedaal : C-d'
toonhoogte : a' = 440 Hz
stemming : Werckmeister III

Quasi al het oude pijpwerk is uitgelengd. De legering van het nieuw pijpwerk is, conform het oude pijp materiaal, samengesteld uit ca. 5% tin, 0,5% antimonium en ca. 94% lood. Het orgel bevat 950 sprekende pijpen.

Enkele algemene en persoonlijke indrukken

Niet enkel het type orgel is erg belangrijk, maar ook de ruimte waarin het instrument staat. De relatie tussen het instrument, de plaats en de inwerking ervan op de akoestiek in de ruimte is in Achel geslaagd te noemen. Het klankvolume van het orgel sluit goed aan met het ruimtelijk gegeven van de kerk. De houten zoldering draagt bij tot een helder en duidelijk afgelijnd waarneembaar klankbeeld, zodat de polyfone lijnen voldoende overkomen. Het bovenwerk klinkt als bovenwerk zeer direkt en stralend en vervult zo eenzelfde rol die een rugwerk bij dit type orgel kan spelen. De speelaard past goed bij de grootte van het instrument en er is een goede beïnvloeding van af- en aanspraak van de toon mogelijk.

In zijn geheel en qua opzet is het instrument van Achel geslaagd te noemen. Bij het overlopen van de registers vallen wat storende intonatie-fouten op, die behoudens deze van het pedaal, met eerder kleine ingrepen te corrigeren zijn. Bij het pedaal is de subbas 16' in zijn geheel een zwak broertje. In het groot octaaf is de aanspraak en de klanksterkte bijzonder ongelijk. Dit groot octaaf is echter samengesteld uit oud pijpwerk van matige kwaliteit. Sommige pijpen zijn zelfs nauwelijks hoorbaar. Ook in de (nieuwe) prestant 8' zijn ongelijke klanksterkten waar te nemen. De bazuin 16' spreekt daarentegen snel aan en heeft, behoudens enkele tonen, een vrij egale intonatie.

De prestant 8' van het hoofdwerk heeft o.i. wat te weinig «body» waardoor het geheel iets te weinig onderbouw heeft. Daardoor is ook in de combinatie van de prestanten 8' en 4' van het

hoofdwerk een overwicht van de prestant 4' waarneembaar. Het plenum kan best wat meer grondtoon gebruiken en de aanvulling met de holfluit 8' is welkom. Het groot octaaf van de gedekt 8' van het bovenwerk (deels oud) heeft evenzeer erg te lijden onder intonatie-problemen en is soms amper hoorbaar. De fluiten 4' van het hoofdwerk en bovenwerk behoren tot de mooiste registers van het orgel. Er is bovendien een goed karakterverschil tussen de fluitregisters van het hoofd- en bovenwerk. Opvallend is het klankverschil te noemen tussen de prestanten van het hoofd- en bovenwerk.

Bij de afwerking stoort het slordig aangebracht goudbeleg op de labia van de frontpijpen.

Onze slotindruk is dat thans het Achelse orgel (nog) niet echt af is. De eerste en belangrijkste reden waarom niet alles in «optima forma» kon opgeleverd worden is wellicht te vinden in de financiële beperkingen waardoor minder goedklinkende registers of pijpen niet konden worden vernieuwd. Bovendien werd het orgel toegewezen in een haast dramatische periode in de recente Vlaamse orgelbouwhistorie : Tussen 1983 en 1985 werden haast geen nieuwe restauratiewerken aanbesteed en viel ook de nieuwbouw quasi volledig stil. In deze, vooral financieel hachelijke toestand was het dan ook een haast ondoenbare zaak om extra werkuren te stoppen in een project dat reeds voor een lage prijs was aangenomen. Desalniettemin leverde orgelmaker G. Potvlieghe nog een bijzondere inspanning door een extra register nl. de prestant 2' van het bovenwerk, geheel gratis te vervaardigen en te plaatsen.

We hopen dat in de nabije toekomst verder wordt geschaafd aan de klankvorming en de verdere uitbouw van dit merkwaardig orgel.

*Een aantal gegevens werden met vriendelijke toestemming ontleend aan de brochure die werd samengesteld naar aanleiding van het inspelingsconcert.
datum orgelbezoek : 20 oktober 1991*

Albert De Klerk 75

Albert De Klerk, de beroemde Nederlandse organist, improvisator en componist, van Vlaamse huize en gedurende drie weken te gast bij de BRTN-Orgelmagazine, wordt gehuldigd met een Liber Amicorum bestaande uit bijdragen van vrienden en oud-leerlingen. De eindredactie is in handen van Gert Oost en het werd uitgegeven door «Kerkmuziek en Liturgie» van de Hogeschool voor de Kunsten (Faculteit muziek) en de directie van de uitgeverij Gooi en Sticht te Baarn.

Sinfonia per Organo van Kristin De Smedt

Heel wat jonge Vlaamse componisten schrijven voor het orgel. Heel wat Vlaamse organisten studeren deze partituren en nemen ze op in het examen- en concertrepertoire. Deze verheugende tendens wijst op een vernieuwde belangstelling voor het orgel. Naast het uitdiepen van het historisch orgelrepertoire plaatst de organist zich aldus in de hedendaagse muziekcultuur. Vanuit de orgeltraditie groeit een voedingsbodem voor de actuele kunst die op haar beurt de brug slaat naar de toekomst. Op initiatief van de studenten uit de orgelcursus van het Koninklijk Conservatorium te Brussel werd aan Kristin De Smedt, zelf studente compositie, gevraagd een werk te schrijven voor orgel ten einde het Belgische repertoire uit te breiden.

Haar «Sinfonia per Organo» werd aangeduid als verplicht werk voor het orgelexamen 1990 van bovenvermeld instituut.

De partituur is beschikbaar in de bibliotheek van het Koninklijk Conservatorium te Brussel en bij de componist.

Kristin De Smedt was bereid zelf haar compositie toe te lichten : De idee ontwikkelde zich een werk te schrijven dat enerzijds zou streven naar een soort synthese van diverse klassieke vormen uit de orgelliteratuur en dat anderzijds de als het ware orkestrale mogelijkheden van dit instrument zou belichten.

Zo werd gezocht naar diverse ideeën die het specifieke van de klassieke vormen zou kunnen weergeven. Bijvoorbeeld de homofone stijl van het koraal naast de uitgesproken contrapuntische zetting van de fuga; de op zichzelf ontwikkelende thema's met dialogerend karakter van de sonate naast het typische van de passacaglia. Daarbij waren tevens motieven en elementen nodig als materiaal voor divertimenti en louter instrumentale passages. Structureel is het werk uitgegroeid tot één groot geheel waarvan de verschillende delen als het ware in elkaar overgaan. In de introductie is vooral de koraalfrase typerend terwijl het middendeel, tevens hoofdbestanddeel van het werk (vanwaar de titel), overwegend volgens een sonate-structuur is uitgewerkt. Tenslotte volgt na een ricercare-achtige passage het slotgedeelte met improvisatorisch karakter rond het strenge thema I van de sonate.

Inhoudelijk sluiten de muzikale ideeën aan bij deze structurele uitbouw. Zo bv. thema I : statisch, onveranderlijk, als ware het een fugathema. Vandaar de fugatische behandeling op het einde van het middendeel. Thema II daarentegen is meer complex en flexibel van aard en sluit aan bij de betekenis van een thema II uit de traditionele sonate. Het kent een ontwikkeling op zichzelf.

De opvallende nevengeachte is het vluchtige en energieke motief uit de brugpassage. Dit wordt trouwens de uitgangsidee voor de virtuoos instrumentaal uitgebouwde slotfase van het werk.

Dankzij de mogelijkheden die het orgel biedt door middel van de registratie komen de onderlinge contrasten tussen deze diverse kerngedachten nog meer tot uiting.

Synopsis

<i>Introdunctie</i>	(m1 - m24)	
POCO LENTO	(m1 - m20)	introdunctiethema (de belangrijkste elementen omvattend van het werk)
MAESTOSO	(m21 - m24)	koraalfrase (homofoon)
<i>Middendeel</i>	(m25 - m136)	een vrij opgevatte sonatestructuur
expositie :	POCO ADAGIO	(m25 - m31) voorstelling thema I (statisch)
	overgangszin	(m32 - m40) uitgesproken ritmisch en virtuoos motief
	POCO ANDANTE	(m41 - m55) brugpassage
	overgangszin	(m56 - m62)
	ALLEGRETTO	(m63 - m86) voorstelling thema II (thema-blok - introvert)
doorwerking :	MODERATO	(m87 - m122)
re-expositie :	POCO ADAGIO	(m123 - m136) fugatische behandeling van thema I

Coda (m137 - m150)

een improvisatorische uitwerking van het motief uit de overgangszinnen met, in het pedaal, het strenge thema I.

Fugatische behandeling van het thema I en aanvang Coda :

GPR. con anima (en dehors)
GPR. *sostenuto*
mf (Ped.: GPR.)
G: fonds 16, 8, 4, 2 + fourriture, cornet, clairon 4
SUBITO PIU' MOSSO (J = 52)
poco rit - meno - breve - con forza - viva e energico
breve (GPR.)
con anima (en dehors) - breve - *sostenuto* - ff
attacca ff
ff Ped.: fonds 16, 8, 4 + trompette 8
Ped.: + bombarde 16 + fonds 32

Sonata, Interludio e Passacaglia van H. Gielen

Op 12 december 1990 creëerde Jos Moors in de dekanale kerk te Weert in Nederland, naar aanleiding van de eindproef voor Uitvoerend Musicus aan het Conservatorium te Maastricht - orgeldocent Kamiel D'Hooghe - de Sonata, Interludio e Passacaglia voor orgel van Henri Gielen.

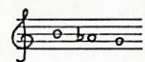
Het is een omvangrijke compositie met veel zin voor structuur. De partituur kan geraadpleegd worden in de bibliotheek van het Koninklijk Conservatorium te Brussel of is verkrijgbaar bij de componist, Viaductstraat 67, 1050 Brussel, Tel. 02/647.81.16.

Henri Gielen schrijft over zijn eerste compositie voor orgel het volgende :

De Sonata, Interludio e Passacaglia werd in 1989-1990 gecomponeerd op bestelling van Jos Moors. Hij verzorgde de creatie ervan te Weert (NL) op 12 december 1990. Het bestaat uit twee delen (Sonata-Passacaglia) die gescheiden worden door een kort tussenspel (Interludio).

De registratie, die samen met de organist werd uitgewerkt, zal hier niet aan bod komen.

In het eerste deel moet men de titel niet op de klassieke wijze interpreteren. Er is hier immers noch naar vorm, noch naar genre sprake van een dergelijk werk, in de betekenis die men er vanaf het midden van de 18de eeuw voor lange tijd aan gehecht heeft. Voor een juist begrip moet men teruggrijpen naar de oorspronkelijke betekenis van deze term (een gespeeld stuk). Deze Sonata bestaat uit verschillende gedeelten die, op hetzelfde motief gebaseerd zijnde, een aantal contrasten, varianten en tegenstellingen uitwerken. Zij belichten als het ware enkele karaktertrekken van één enkel personage.

Uit deze kiemcel is het volledige werk gegroeid. Door benevens transposities eveneens combinaties met kreeft en spiegel - al dan niet gelijktijdig - aan te wenden (technieken die reeds bij de polyfonisten in zwang waren) kunnen alle intervallen en samenklanken bekomen worden.

I SONATA

m.1-6 (Adagio). Ondersteund door een herhaalde pedaalnoot, creëert de linkerhand in deze sfeerscheppende inleiding, een algemeen beeld.

m.7-43 (3/4). In de rechterhand verschijnt een krachtig motief dat sterk contrasteert met een grillige figuur in de linkerhand.

Dit gedeelte is drieledig (ABA'), waarbij het B-gedeelte (intiem, pianissimo, homoritmisch en zonder pedaal) de tegenstelling binnen de structuur markeert.

m.44-58. De hierboven reeds aangehaalde grillige figuur wordt verder ontwikkeld.

m.59-75. Afbouw van het voorgaande en voorbereiding van het volgende gedeelte.

m.76-122. De constante wordt hier gevormd door een steeds terugkerende versierde grondtoon (met als basisinterval de kleine secunde). In combinatie met reeds eerder gehoorde elementen (die ik hier verder uitbouw), worden tegenstellingen gecreëerd die de constante toch een wisselend karakter verlenen. Het hoogtepunt loopt uit in een allargando; de overgang naar het andante.

m.123-159. Uit de kiemcel worden nieuwe motieven afgeleid. De uitwerking hiervan is agressief en opzwevend.

m.160-163. Korte overgang.

m.164-195.

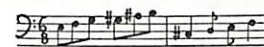
Een perpetuum mobile, vertrekkende vanuit vier opeenvolgende varianten van de basiscel. In het verdere verloop wordt het geheel telkens met één noot ingekort. De andere hand speelt t.e.m. maat 177 een melodische frase, gebaseerd op dezelfde cel. Daarna ijlen linker- en rechterhand synchroon verder. Gedurende de acht laatste maten wordt het geheel weer afgebouwd.

INTERLUDIO

m.196-227. Ondanks het feit dat dit korte tussenspel een contrast vormt met Sonata en Passacaglia, is ook hier weer hetzelfde basismateriaal gebruikt. De kiemcel, evenals de eruit ontwikkelde thematiek is zowel homofoon als polyfoon gebruikt. Qua vorm onderscheiden we hier een drieledige structuur (ABA').

II PASSACAGLIA

De algemene structuur van de P. is dezelfde als bij het Interludio, maar werd uitgebreid met een naspel (Epilogo).

Hierboven zien we de twee maten, die de basis vormen van dit deel. Ze worden meermaals gevarieerd en gemuteerd. Tevens zal het kleine secundemotief uit deel I opnieuw opduiken (maar op een andere wijze), en zodoende telkens voor een contrast

zorgen door de Passacaglia te onderbreken (m.238-240; m.246-254; m.276-279).

In het A-gedeelte zijn canon, kreeft en spiegel dikwijls aan te wijzen (m.228-323).

m. 324-377. Het B-gedeelte (abcba'), waarbij c gebaseerd is op het passacagliamotief. De a' vormt het hoogtepunt van het gehele werk.

m.378-411. Een combinatie van A' en de overgang naar het naspel.

m.412-471. Het polyfone slotgedeelte is tweeledig, waarbij de Epilogo (m.412-438) overgaat in een Coda (m. 439-471) die duidelijke reminiscenties oproept aan de Sonata (m.439-449) en de Passacaglia (m.450-471).

Aanvangsmaten van de Epilogo :

EPILOGO ♩ = ♩ 88

Het statuut van kerkmusicus in Vlaanderen [II]

Ronny PLOVIE

Tot op heden kreeg ik nog geen informatie van de Protestantse en Anglicaanse kerk. De spaarzame contacten wijzen op een onderlinge regeling. Wat volgt geldt dus voor de katholieke eredienst.

Bij mijn weten bestaat er in Vlaanderen nog steeds geen specifiek statuut voor de *kerkmusicus*. Hij wordt aangesteld als koster-organist, maar de koorleider valt helemaal buiten de erkenning.

1. Statuut : een koster-organist is als bediende werknemer bij de Kerkfabriek.

2. Kerkfabrieken : ze zijn openbare instellingen met rechtspersoonlijkheid. De uitbouw ervan is vastgesteld in het Keizerlijk Decreet van 30 december 1809. De Kerkfabrieken zijn niet ondergeschikt aan de gemeenten.

Het beheer ervan berust bij twee organen : de Kerkraad en het Bureau der Kerkmeesters. Dit bureau, bestaande uit drie verkozen leden en de pastoor, kiest onder zijn leden een voorzitter, een secretaris en een penningmeester. De pastoor kan enkel tot secretaris gekozen worden. Het bureau benoemt en ontslaat op voorstel van de pastoor het lekenpersoneel.

3. Arbeidsovereenkomst : in de regel is een arbeidsovereenkomst voor onbepaalde tijd afgesloten. Dit betekent dat de duurtijd ervan niet vooraf wordt bepaald. De beide partijen kunnen er een einde aan stellen hetzij door onderling akkoord, hetzij eenzijdig. Zulke overeenkomst bestaat ook zonder bij schrift te zijn vastgesteld. Het geschrift geldt slechts als bewijs van hetgeen werd overeengekomen door de partijen. Een individuele overeenkomst mag niet afwijken van de dwingende wetsbepalingen, noch van de collectieve arbeidsovereenkomsten. Essentiële elementen van een arbeidsovereenkomst zijn : de aard en het voorwerp van de arbeid, de plaats waar, de tijd en de wijze waarop de arbeid door de werknemer verricht en door de werkgever verschaft moet worden. In zo'n overeenkomst kan men vervanging voorzien, maar er is geen statuut voorzien voor de vervanger. Deze elementen kunnen niet door één van de partijen, d.w.z. éénzijdig, gewijzigd worden. Gebeurt dit wel, dan kan de andere partij dit aanzien als een verbreking van de overeenkomst. Ook is elk beding waarbij de werkgever zich het recht voorbehoudt om de voorwaarden der overeenkomst eenzijdig te wijzigen, nietig. De partijen kunnen wel te allen tijde overeenkomen om een bestaande overeenkomst op een bepaalde datum te beëindigen. In dit geval is er geen sprake van opzegging of van vergoeding. Deze gelden alleen bij een eenzijdige beëindiging. Bij de opzegging moet de reden van de beëindiging van de overeenkomst niet medegedeeld worden. Wel moet het begin en de duur van de opzeggingstermijn vermeld zijn (zoniet is de opzegging nietig). De formaliteiten bestaan uit :
— de beslissing moet individueel en schriftelijk aan de andere

partij bekendgemaakt worden (een mondelinge opzegging is ongeldig). Dit gebeurt ofwel door een aangetekend schrijven, dat geacht wordt te zijn ontvangen de derde werkdag na verzendingsdatum, ofwel door kennisgeving bij gerechtsdeurwaarderexploot.

- de begindatum van de opzeggingstermijn is voor een bediende de eerste van de maand volgend op deze waarin de wettelijke ontvangstdatum van de opzegging valt.
- de duur van de opzeggingstermijn voor een bediende met een jaarlijkse bezoldiging tot 684.000 Bfr is vastgesteld op drie maanden per begonnen dienstperiode van vijf jaar; voor bedienden met een hoger jaarloon is per begonnen schrijf van vijf jaar anciënniteit de termijn op minstens drie maanden te bepalen. In dit geval moeten de partijen daarover een overeenkomst sluiten, zoniet behoort de rechtbank de normale opzeggingstermijn vast te stellen.

De Kerkfabriek bepaalt bij aanvang de bezoldiging «zoals het volgens de plaats passend en nodig is» (art. 37 van het Keizerlijk Decreet van 30 december 1809). Het is de Minister van Justitie die het bestuur der erediensten onder zijn bevoegdheid heeft. De bedragen vastgesteld bij ministeriële circulaire dienen als jurisprudentiële normen te worden beschouwd bij de beoordeling van beroepen, ingesteld in het raam van de comptabiliteit van de kerkfabrieken.

De barema's gelden voor een voltijdse betrekking van 40 uur. Wel kan een bediende aangesteld worden voor een deel van deze voltijdse betrekking (vb voor 20/40sten). De bezoldiging van een werknemer is niet beperkt tot het maandloon. Daarnaast kan nog komen :

- de premies (o.m. de eindejaarspremie)
- vakantiegeld
- commissieloon
- casualia

Precies hier heerst de grootste wildgroei in onze Vlaamse kerkprovincies : de vaste loonschalen gelden voor alle kerkprovincies, hoewel het Bisdom Brugge desondanks een andere regeling heeft ontworpen.

Het is hier niet de bedoeling om volledige tabellen van loonschalen af te drukken. Die zijn te lezen in Gewijde Dienst. Wel neem ik de beginwedde over van een full-time bediende (40

uren per week; de bedragen gelden vanaf 1.3.1991). Er zijn vier vijfjaarlijkse verhogingen voorzien.

I. Koster : 39.807

II. Koster-organist of Organist :

- a. niet-gediplomeerd : 42.498
- b. gediplomeerd : 43.844
- c. Laureaat Lemmens of eerste prijs conservatorium : 46.535

In het Bisdom Brugge werden de prestatie-uren bepaald door het aantal priesters in een parochie :

I. Koster en koster-organist zonder diploma :

- a. parochie met 1 priester : 13.812
- b. parochie met 2 priesters : 15.935
- c. parochie met 3 priesters : 18.061
- d. parochie met min. 4 priesters : 20.186

II. Koster en koster-organist met diploma eerste graad :

- a. parochie met 1 priester : 14.250
- b. parochie met 2 priesters : 16.441
- c. parochie met 3 priesters : 18.633
- d. parochie met min. 4 priesters : 20.826

Uit de informatie waarover ik beschik blijkt verder niet hoeveel uur een bediende moet werken. Merkwaardig is in elk geval dat in één en hetzelfde gewest verschillende loonschalen gehanteerd worden voor dezelfde prestaties.

Dit onderscheid is nog schrijnender in verband met de casualia : inkomsten voor diensten buiten het vaste kader : begrafenissen, huwelijk, jubileum,...

Voor het Bisdom Gent heb ik volgende informatie (Monita ad Clerum januari 1986) : daar wordt gesproken over *kosters-tarieven* :

	begravenis	huwelijk
9.00 u met 1 priester	500	500
9.00 u met 2 priesters	450	500
9.00 u met 3 priesters	400	400
9.30 u	600	700
	600	700
	550	700
10.00 u	800	700
	900	700
	850	700

10.30 u	1.100	1.000
	1.200	900
	1.200	850
11.00 u	1.450	1.100
	1.400	1.100
	1.300	1.100

Speciale missen tussen 9 en 18 u : 250

Vervangend organist : begrafenis en huwelijk :	600
jubileum	300
weekdagmis	200
weekendmis	250

De bedragen van het Bisdom Brugge zijn van recentere datum (1.1.91) en hier wordt de term koster-organist vermeld. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen een dienst met een of meer priesters :

	begrafenis	huwelijk
9.00 u	440	290
9.30 u	800	510
10.00 u	1.240	870
10.30 u	1.600	1.160
11.00 u	2.030	1.450

Kinderbegrafenis om 8 uur : 165; om 9 en 10 uur : 220

Er zijn geen tarieven vermeld voor huwelijksdiensten in de namiddag.

Gezongen mis : tijdens de week op gewoon uur, ook 's avonds :	100
tijdens weekends op gewoon uur :	150
buitengewoon uur week/weekend :	200
solemne missen :	300

Jaargetijde en nadienst om 8 en 9 uur :	165
10 uur :	330
11 uur :	550

Vervangend of vreemde koster-organist :

begrafenis en huwelijk : 500 + 5 fr./km

andere : 150 per ondeelbaar uur + 5 fr./km

Waar geen k.o. is : de helft van het casueel + 5 fr./km met minimum 500 fr.

In het Bisdom Hasselt is het iets eenvoudiger en meer eenvormig : de verschillende «klassen» van missen, waarbij bvb. een

begrafenis om 9 uur een dienst is voor de minst begoeden en een om 11 uur voor de meest begoeden, werden afgeschaft.

Voor een huwelijk ontvangt de organist en de koster elk 450 fr. en voor een begrafenis elk 500 fr. De koster of organist ontvangt zijn deel slechts indien deze taak niet is opgenomen in zijn opdracht, waarvoor hij een vast maandloon ontvangt. Wanneer de familie bijvoorbeeld een eigen organist meebrengt, verliest de organist zijn honorarium, dat naar de parochiekas gaat. Wanneer de organist tevens koster is, krijgt hij 700 fr. De rest gaat naar de parochiekas.

In het Bisdom Antwerpen rekent men eveneens één bedrag :

Voor een begrafenis is dat 7.300,— : 7,5 % daarvan is voor de organist en eenzelfde percentage voor de koster. Omgerekend is dit 547,5 fr.

Voor een huwelijk betaalt men 4.500 fr. met dezelfde verdeelsleutel voor koster en organist, omgerekend : 337,5 fr.

Net als in de twee vorige bisdommen rekent men ook in het Bisdom Mechelen-Brussel slechts één bedrag aan voor een huwelijk of begrafenis. Ook hier krijgt de organist en de koster elk 7,5 % van het bedrag. Het grote verschil echter is dat er geen uniforme bedragen afgesproken zijn tussen de verschillende parochies van dit bisdom onderling. Enkel het percentage is uniform.

Het kan dus vóórkomen dat een organist zijn vervanger meer moet betalen dan hij zelf ontvangt. Daarenboven wordt hij nog belast en wordt R.S.Z. afgehouden op zijn casueel.

Eigenlijk moet heel dit systeem in vraag gesteld worden : mijn garagist vraagt om 9 uur evenveel als om 16 uur, en mijn brood kost 's morgens evenveel als 's avonds.

* De gegevens komen uit :

— Kanttekeningen bij de arbeidsovereenkomst van de koster-organist. bijlage van Gewijde Dienst, 1982/4.

— Monita ad clerum, januari 1986.

— Loonschalen uit Gewijde Dienst.

In memoriam

Robert DE LEERSNIJDER

Totaal onverwacht is deze vriend, organist, pedagoog en muziek-uitgever op 2 september overleden. Ik mocht hem leren kennen als kandidaatleerling orgel aan het conservatorium te Brussel. Er is een blijvende waardering en vriendschap uit gegroeid. Dankzij een grote talenkennis kon hij met «grandeur» vele contacten leggen.

Als organist heeft hij vele concerten gegeven in België, Nederland en Frankrijk. Zijn documentatiecentrum te Veurne, deed hij uitgroeien tot internationaal gewaardeerd productiecentrum van uitgaven van historische en nieuwe muziek, zowel op plaat, CD als in partituur.

Met open geest verkende hij de internationale orgelscholen en wist zich voortdurend te herbronnen tijdens allerlei internationale cursussen. Als concertorganisator heeft hij de Westhoek gestimuleerd, historische orgels herontdekt en gevaloriseerd.

Als redaktielid van «Orgelkunst» wist hij te inspireren en te stimuleren. Achter de schalkse ogen en speelse lach hing een mysterie dat moeilijk te ontraadselen was.

Wij zijn dankbaar hem van nabij gekend te hebben en treuren bij dit afscheid. Aan de familie betuigen we onze oprechte gevoelens van medeleven. De orgelwereld lijdt een verlies. Wie neemt de fakkel over in de Westhoek?

K. D'Hooghe

Macario Santiago KASTNER 1908-1992

Na een lange en pijnlijke ziekte is de eminente muzikwetenschapper Santiago Kastner op 12 mei jl. overleden.

Hij wist de historische muziek van het Iberische schiereiland te ontdekken, uit te geven en bekend te maken over de ganse wereld. De vertolkers van Spaanse en Portugese muziek consulteren graag zijn uitgaven en commentaren.

Als werkelijke humanist met ruime geest en warm hart had hij vele vrienden over de ganse wereld en wist hij jongeren te boeien en aan te moedigen. Aldus heeft hij ook zijn steentje bijgedragen tot de geboorte van «Orgelkunst».

Deze Portugese misicoloog, pianist en clavecinist studeerde te Amsterdam, Leipzig, Berlijn, Barcelona en sprak zeer vlot

Nederlands.

Persoonlijk mocht ik hem verschillende malen ontmoeten, o.m. genietend van de gaven van het leven, meer bepaald van culinaire genoegens.

In de zestiger jaren drukte hij zijn grote waardering uit voor Pierre Froidebise, Luigi Fernando Tagliavini en ondergetekende. Wij zijn hem dankbaar voor zijn vele geschriften en publicaties, en voor de schoonheidsboodschap die hij ons nalaat.

K. D'Hooghe

Mededelingen

Dag van het orgel : 27 september 1992

Voor de derde maal, georganiseerd door «Het orgel in Vlaanderen», wordt in vijf provincies, in 26 verschillende steden en gemeenten in Vlaanderen, het orgel voorgesteld en bespeeld. Het «nationale» orgelfeest biedt een indrukwekkend programma op mooie historische orgels, op nieuwe orgels, op instrumenten in minder goede of slechte staat en op orgels die niet als voorbeeld kunnen gesteld worden.

Brugge en Gent zijn er elk met vier orgels in vertegenwoordigd, Sint-Niklaas, Oudenaarde, Hoogstraten en Tongeren brengen elk twee orgels naar voor, terwijl er ook orgelbespelingen zullen zijn te Heule, Rekkem, Bellegem, Oostende, Veurne, Koksijde, Waregem, Denderleeuw, Vokegem, Belsele, Vrasene, Erondegem, Zonnegem, Massemen, Meerkerk, Borsbeek, Wommelgem, Ranst, Tienen, Piringen en Overrepen. De organisten die hieraan hun medewerking verlenen zijn : Hubert Baert, Luk Bastiaens, Dirk Blockeel, Chris Burstens, Wim Ceuleers, Wim Claeys, Nico Declerck, Dirk Deneve, Kamiel D'Hooghe, Paul Dinneweth, Chris Dubois, Edward Govaerts, Jo Hermans, Jos Meers, Ignace Michiels, Luc Ponet, Joost Prové, Dirk Roels, Kristiaan Seynhave, Lieven Strobbe, Peter Thomas, Sophie Trépanier, Antoine Tronquo, Mark Van den Borre, Geert Van den Broecke, Jan van Mol en Joost Vermeiren.

Orgeltrip in Groot-Dilbeek

Op 27 september om 13u30 vertrekt een bus aan de Sint-Martinuskerk te Halle en om 13u50 is een opstap voorzien aan de Sint-Ambrosiuskerk te Dilbeek (centrum). Het Collon-orgel van de Sint-Egidiuskerk te Groot-Bijgaarden, het Van Bever-orgel van de kerk van Sint-Gertrudis-Pede worden bespeeld. Er wordt een bezoek gebracht aan het atelier van orgelbouwer Johan Deblieck te Itterbeek, waar het huisorgel bespeeld zal worden. De dag wordt besloten met een avondconcert in de Sint-Ambrosiuskerk te Dilbeek. Marnix de Cat en Paul De Maeyer bespelen de orgels.

Inlichtingen : De Principaal v.z.w., Villalaan 111, 1500 Halle, tel. (02) 356.66.66.

Leuvense Orgelkring 10 jaar

Op 27 september, de «nationale» orgeldag, organiseert de L.O.K. een orgeltocht vanaf 13 uur met bezoek aan het Merklin-orgel te Overijse, het Van Bever-orgel in Kasteelbrakel (Braine-le-Château), en in de Augustinessenkapel te Leuven. Michel Goossens, Eric Hallein en Herman Stinders verlenen hieraan hun medewerking.

Op initiatief van Joris Verdin heeft op 9 en 10 oktober e.k. in de Sint-Martinuskerk te Wezemaal, een festival van hedendaagse orgelmuziek plaats. Organisten zijn Joris Verdin, Gert Zacher, Anne Page en François Espinasse. Naast het voorstellen van de muziek, gaat er bijzondere aandacht naar het contact met het publiek.
Inlichtingen : L.O.K., Bijlokestraat 188, 3020 Herent, tel. (016) 23.71.79.

Internationale Orgelweek Brussel : 18-25 oktober 1992

De Internationale orgelweek, georganiseerd door de orgelkring Brussel, is verankerd in het Brussels muziekleven. Een gedifferentieerd programma van oude tot nieuwe muziek wordt met twee Bachconcerten als hoekstenen stevig gestructureerd. Brusselse organisten, Europese organisten en een Zuid-Afrikaans organist die een Afrika-Hymnus creëert, zorgen voor een breed spectrum in diverse kerken, terwijl op zaterdag 24 oktober een orgelwandeling gepland is (Zie agenda).
Inlichtingen : tel. (02) 532.50.80.

Nieuwe orgelleraars in het Franse landsgedeelte

Na het overlijden van Hubert Schoonbroodt, enkele maanden geleden, wordt Jean Ferrard, voorheen orgelleraar aan het Kon. Conservatorium van Luik, thans orgelleraar aan het Kon. Conservatorium (S.F.) van Brussel. Anne Froidebise werd aangesteld als leraar orgel aan het Kon. Conservatorium te Luik. Zij is tevens benoemd tot lid van de Franstalige Commissie voor Monumenten en Landschappen en er verantwoordelijk voor het orgelbeleid.

Orgeltrip Land van Herve, 24 oktober 1992

Anne Froidebise organiseert op 24 oktober e.k. vanaf 13 uur een orgeltrip in het Land van Herve : Herve, anoniem van 1672, Alaute, Le Picard-orgel, gerestaureerd in 1991 en een bezoek aan het atelier van Schumacher en Aubel zijn de pleisterplaatsen.
Inlichtingen : tel. (087) 67.89.92 of (087) 67.54.92.

Eerste Int. Orgelakademie, Rouen 25-31 oktober 1992

Voor het romantisch en symfonisch orgel worden interpretatiecursussen, voordrachten en recitals georganiseerd op de Cavaillé-Coll-orgels van Saint-Ouen (1890) en Saint-Godard (1884), de Krischer-orgels van Saint-Vivien (1898) en Saint-Sever (1900). Verder worden orgels van Mutin, Merklin, Convers e.a. bespeeld. Vijf organisten, w.o. Louis Thiry, T. van Eck en Joris Verdin geven er cursus.
Inlichtingen : Le Puy Musical, 3, Rue du Général Sarrail, 76.000 Rouen.

Agenda

OKTOBER

- vr 02 20u. Brussel, St.-Pieterskerk, Ukkel, Martine Niessen, m.m.v. Schola Academica Leodiensis.
zo 04 15u. Kerniel, St.-Pantaleonkerk, Alain Arnols en Jos Moors, herinspelings van het Clerinxorgel (1853)
zo 04 16u. Geel, St.-Dymphakerk, Maurice Truyers.
zo 04 16u. Roosdaal, O.-L.-Vrouw Lombeek; Jozef Sluys, Johan Sluys, Ann Sluys en Ghislain Potvlieghe, klavieren m.m.v. het Ensor Kwartet.

- zo 04 16u. Herve, église Jean Baptiste, Gaston Arel, Can.
do 08 20u.15 Chatelet, église Sts Pierre en Paul, Thierry Smets.
vr 09 20u. Brussel, St.-Pieterskerk, Ukkel Patrick Wilwerth, orgel, P. Halleux, hobo, St. Junker, tenor.
zo 11 15u. Brussel, St.-Clarakerk, Jette, Johan Hermans.
zo 11 17u. Bossut, église Notre Dame, Joris Verdin.
vr 16 20u. Brussel, St.-Pieterskerk, Ukkel, Anne Froidebise.
vr 16 20u.30 Vlezenbeek, O.-L.-Vrouw ten Hemel Opgenomen, Paul De Maeyer, orgel m.m.v. B. Wiame, trompet.
zo 18 16u. Brussel, St.-Michielskathedraal, Hans van Nieuwkoop, orgel & de Scola Cantorum St.-Laurenskerk Alkmaar; Grote Orgelmis J. S. Bach.
zo 18 19u.30 Meer, O.-L.-Vrouw Bezoeking, Paul De Maeyer, orgel, Inspeling v.h. gerestaureerde Merklin-Schütze-orgel.
ma 19 20u.15 Brussel, O.-L.-Vrouwkerk, Laken, Edward Davey (SA).
di 20 20u.15 Brussel, St.-Pieterskerk, Jette, Jozef Sluys, orgel m.m.v. koor Muziekacademie van Schaarbeek.
wo 21 20u.15 Brussel, Kerk van het St.-Michielscollege, Jane Watts, (UK).
do 22 20u.15 Brussel, St.-Lambertuskerk, St.-Lambrechts-Woluwe, José Luis Gonzalez (Sp).
vr 23 20u.15 Brussel, St.-Pieterskerk, Ukkel, Lucienne Antonini, orgel, m.m.v. Gregoriaans koor Leuven.
za 24 10u.30 ORGELWANDELING BRUSSEL : Koninklijke Bibliotheek Albert I : R. Wiltgen, orgel, G. van Waas, clavecimbel.
11u.30 Protestantse kerk : Allen James, orgel m.m.v. D. Mols, sopraan.
12u.30 St.-Jacob op Koudenberg : Marie-Andrée Morisset-Balier (F) m.m.v. M. Morisset, trompet.
15u. Koninklijk Conservatorium (bijgebouw hoek Karmenstraat, Kleine Zavel), Kamiel D'Hooghe.
16u. Kerk O.-L.-Vrouw-ten-Zavel, Jozef Sluys.
za 24 Orgeltocht doorheen het land van Herve : zie Mededelingen.
zo 25 16u. Brussel, St.-Michielskathedraal, Werner Jacob (D).
vr 30 20u.30 Tielt, kerk Paters Minderbroeders, Paul Dinnewelk m.m.v. koor «Amaryllis».

NOVEMBER

- do 05 20u.15 Chatelet, église Sts Pierre et Paul, Kristiaan Seynhave.
vr 06 20u.30 Leerbeek, Koos van der Linde, orgel, m.m.v. N. Bratman, sopraan.
zo 15 16u. Elsaute, Anne Froidebise, orgel m.m.v. J.-P. en Emm. Pirard, fluiten.
vr 20 20u.30 Antwerpen, St.-Jozefskerk, Joost D'Hont.
vr 27 20u.30 Antwerpen, St.-Jozefskerk, Ann Page (U.K.).
zo 29 16u. Charneux, Stéphane Detournay.

DECEMBER

- vr 4 20u.30 Antwerpen, St.-Jozefskerk, Mikael Wahlin (Sw).
zo 06 15u.30 Zonhoven, St.-Quintinuskerk, Johan Hermans m.m.v. W. Opsteyn, trombone.
vr 11 20u.30 Antwerpen, St.-Jozefskerk, Herman Verschraegen m.m.v. C. Van de Velde, sopraan.
zo 13 16u. Clermont sur Bewinne, Frank Agsteribbe m.m.v. het koor «L'Emulation».

Orgeltijdschriften

ARS ORGANI, Zeitschrift für das Orgelwesen, herausgegeben von der Gesellschaft der Orgelfreunde e.V.

Jg. 40 Nr 2 - juni 1992 : G. Oost : *Orgelkunst in den Niederlanden, M. Schwartz : Der Orgelbauer Paul Faust (1872-1953), H.-J. Falkenberg : Die Sauer-Organ in der Stadthalle zu Görlitz.*

THE DIAPASON, An International Monthly Devoted to the Organ, the Harpsichord and Church Music.

Nr 990 - May 1992 : Ph. Chanel : *The Clavichord as a Guide to the Interpretation of the 15th - to 17th-century Keyboard Literature. Sc. Riedel : Acoustics in the Worship Space (VII), A Fr. Young-Judd : An Introduction tot he Choralpartitas of H. Bornefeld.*

Nr 991 - June 1992 : H. L. Huestis : *The historical organ in America (1), L. Samana : Ton de Leeuw's Variations.*

Nr 991 - July 1992 : G. Bozeman jr : *Problems of Organ Design, Based on Registration, R. Zuiderveld : The historical organ in America (2).*

GREGORIUSBLAD, Tijdschrift tot Bevordering van Liturgische Muziek, Uitgave van de Nederlandse Sint-Gregoriusvereniging.

Jg. 116, Nr 2 - juni 1992 : T. van Eck : *H. Andriessen en het orgel (2), Nr 3 - sept. 1992 : T. van Eck : H. Andriessen en het orgel (3), F. Jespers : Orgels in Europa, A. Kurris : Retorica en Gregoriaans.*

ORGANIST EN EREDIENST, Maandblad van de Gereformeerde Organistenvereniging.

Nr 7-8 - juli augustus 1992 : H.J.J. Zandt : *Invloed v.h. Dessauer muziek-instituut en het Leipziger Conservatorium op de Nederlandse (protestantse) orgelkunst (2 en slot).*

Nr 9 - september 1992 : P. Houdijk : *Het Maarschalkerweertorgel in de Utrechtse kathedraal van St.-Catharina.*

L'ORGANISTE, Organe de l'Union Walonne des organistes.

Jg. 24 - juli 1992 : J.P. Felix : *L'Orgue Merklin de l'Institution des Aveugles et Sourds-muets a Bruxelles (1859), L. De Vos : Orgues et organistes du Grand Séminaire de Liège, depuis 1809, L. Kerremans : Paul Eraly (1919-1987) organiste et compositeur.*

Nr 95 - sept. 1992 : J.P. Felix : *L'Orgue H. Laureys (1958) de l'église paroissiale O.L.V. van Troost (Paters Augustijnen), J. Estreicher : Commandes d'orgues : pour un appel d'offres différent.*

HET ORGEL, uitgave van de Nederlandse Organistenvereniging.

88ste Jg. Nr 6 - juni 1992 : T. van der Ploeg : *Herb. Howells 100 jaar geleden geboren. Orgels van Maastricht : J. Jongepier, H. van der Harst, R. Syrier.*

Nr 7/8 - juli-augustus 1992 : Herb. Howells (2), D. Meinen : *De orgel-geschiedenis v.d. Cunerakerk, Rhenen, P. Sevestre : Het orgel v.d. Hervormde Jacobuskerk te Renesse.*

Nr 9 - sept. 1992 : H. van der Schaaf : *Poolse orgelmuziek van ca. 1500-1750.*

L'ORGUE, Revue trimestrielle publiée par l'Association des Amis de l'orgue.

Cahiers et Mémoires Nr 47 - 1992 - 1 : *Les six symphonies pour orgue de Louis Vierne.*

N° 222 - april-mei-juni 1992 : D. Fellor : *Projet d'un service Assurance, Qualité, Techniques des Orgues, G. Bourligueux : L'Oeuvre de Pie Meyer-Siat, F. Sabatier : La section d'or dans la musique d'orgue de J.S. Bach.*

- Verantwoordelijke uitgever : Kamiel D'Hooghe
- Voor de inhoud van de ondertekende artikels zijn alleen de auteurs verantwoordelijk
- Drukkerij Van Geertruyen - Asse